

EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS
COUR EUROPÉENNE DES DROITS DE L'HOMME

AVRUPA İNSAN HAKLARI MAHKEMESİ

BÜYÜK DAİRE

İZZETTİN DOĞAN VE DİĞERLERİ / TÜRKİYE

(Başvuru no. 62649/10)

KARAR

STRAZBURG

26 Nisan 2016

İşbu karar kesindir. Bazı şekli değişikliklere tabi tutulabilir.

© T.C. Adalet Bakanlığı, 2016. Bu gayriresmi çeviri, Adalet Bakanlığı Uluslararası Hukuk ve Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü, İnsan Hakları Daire Başkanlığı tarafından yapılmış olup, Mahkeme açısından bağlayıcılığı bulunmamaktadır. Bu çeviri, davanın adının tam olarak belirtilmiş olması ve yukarıdaki telif hakkı bilgisiyle beraber olması koşulu ile Adalet Bakanlığı, Uluslararası Hukuk ve Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü, İnsan Hakları Daire Başkanlığına atıfta bulunmak suretiyle ticari olmayan amaçlarla alıntılanabilir.

İçindekiler

USUL.....	
OLAYLAR.....	
I. DAVANIN KOŞULLARI.....	
A. Davanın geçmişi.....	
B. Dini kamu hizmetinin ortaya çıkmasına ilişkin hukuki ve tarihi süreç.....	
1. Diyanet İşleri Başkanlığı.....	
2. Diğer dinlerin statüsü.....	
3. Aleviler, cemevleri ve Alevi açılımı.....	
4. Hükümet'in Alevilik inancına yönelik bakış açısı ve Hükümet tarafından sunulan bilimsel görüş.....	
II. İLGİLİ İÇ HUKUK VE UYGULAMALAR.....	
A. Anayasa.....	
B. Diyanet İşleri Başkanlığının görevleri.....	
C. İbadethanelerin Türk hukukundaki statüsü.....	
2. Bakanlar Kurulunun 2002/4100 sayılı Kararnamesi.....	
D. Tekke ve zaviyelerin kapatılması ve bazı unvanların yasaklanması ve iptal edilmesi.....	
E. Alevi çalıştaylarının ardından düzenlenen nihai rapor.....	
III. İLGİLİ ULUSLARARASI MEVZUAT.....	
A. Avrupa Konseyi.....	
1. Avrupa Hukuk Yoluyla Demokrasi Komisyonu (Venedik Komisyonu) tarafından kabul edilen metinler.....	
2. Irkçılığa ve Hoşgörüsüzlüğe Karşı Avrupa Komisyonu.....	
B. Birleşmiş Milletler.....	
1. Medeni ve Siyasi Haklara ilişkin Uluslararası Sözleşme.....	
2. Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komitesi.....	
3. Birleşmiş Milletler Özel Raportörünün din ve inanç özgürlüğüne ilişkin 22 Aralık 2011 tarihli Raporu.....	
IV. KARŞILAŞTIRMALI HUKUK.....	
HUKUKİ DEĞERLENDİRME.....	
I. KABUL EDİLEBİLİRLİK HAKKINDA.....	

II. SÖZLEŞME’NİN 9. MADDESİNİN İHLAL EDİLDİĞİ İDDİASI HAKKINDA.....	
A. İlk yorumlar.....	
B. Tarafların beyanları.....	
1. Başvuranlar.....	
2. Hükümet.....	
C. Mahkeme’nin değerlendirmesi.....	
1. Davanın Devletin negatif veya pozitif yükümlülükleri bakımından incelenmesinin gerekli olup olmadığı hakkında.....	
2. Müdahalenin haklı olup olmadığı hakkında.....	
III. SÖZLEŞME’NİN 9. MADDESİYLE BİRLİKTE ELE ALINDIĞINDA 14. MADDESİNİN İHLAL EDİLDİĞİ İDDİASI HAKKINDA.....	
A. Tarafların beyanları.....	
1. Başvuranlar.....	
2. Hükümet.....	
B. Mahkeme’nin değerlendirmesi.....	
1. Genel ilkeler.....	
2. Mahkeme’nin Devletin dini topluluklarla ilişkilerine dair davalarla ilgili olarak benimsediği yaklaşım.....	
3. Bu ilkelerin somut davaya uygulanması.....	
IV. SÖZLEŞME’NİN 41. MADDESİNİN UYGULANMASI.....	
A. Tazminat.....	
B. Masraf ve giderler.....	
C. Gecikme faizi.....	
BU GEREKÇELERLE, MAHKEME,.....	
YARGIÇLAR VILLIGER, KELLER VE KJØLBRO’NUN MÜŞTEREK KISMİ MUHALİF VE KISMİ MUTABİK GÖRÜŞÜ.....	101
Sözleşme’nin 9. maddesi.....	101
Sözleşme’nin 9. maddesi ile birlikte değerlendirildiğinde 14. maddesi.....	106
YARGIÇ SİLVİS’İN MUHALİF GÖRÜŞÜ.....	112
YARGIÇ VEHAHOVIĆ’İN MUHALİF GÖRÜŞÜ.....	114
YARGIÇ SPANO’NUN BEYANI.....	119
BAŞVURANLARIN LİSTESİ.....	121

İzzettin Doğan ve Diğerleri / Türkiye davasında,***Başkan***

Guido Raimondi,

Yargıçlar

Dean Spielmann,

András Sajó,

Işıl Karakaş,

Josep Casadevall,

Mark Villiger,

Ledi Bianku,

Julia Laffranque,

Helen Keller,

André Potocki,

Paul Lemmens,

Johannes Silvis,

Faris Vehabović,

Robert Spano,

Iulia Antoanella Motoc,

Jon Fridrik Kjølbro,

Yonko Grozev,

ve ***Büyük Daire Yazı İşleri Müdür Yardımcısı*** Johan Callewaert'in katılımıyla Büyük Daire halinde toplanan Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (İkinci Bölüm), 3 Haziran 2015 ve 22 Şubat 2016 tarihlerinde gerçekleştirilen kapalı müzakerelerin ardından 22 Şubat 2016 tarihinde kabul edilen aşağıdaki kararı vermiştir.

USUL

1. Davanın temelinde, isimleri karara eklenen 203 Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı (“başvuranlar”) tarafından, İnsan Hakları ve Temel Özgürlüklerin Korunmasına İlişkin Sözleşme’nin (“Sözleşme”) 34. maddesine uygun olarak, 31 Ağustos 2010 tarihinde, Türkiye Cumhuriyeti aleyhine Mahkeme önünde yapılmış olan bir başvuru (no. 62649/10) bulunmaktadır.

2. Başvuranlar N. Sofuoğlu (İstanbul’da görev yapmakta olan avukat), İftar Savaşır (uzman), Serap Topçu, Fadime Kara, Jülide Sucuoğlu Gönen ve İlyas Şahbaz (İstanbul’da görev yapan avukatlar) ve Mehmet Aydın (uzman) tarafından temsil edilmişlerdir. Türk Hükümeti (“Hükümet”) ise, Adalet Bakanlığı İnsan Hakları Daire Başkanı Hacı Ali Açıkgül, Adalet Bakanlığı Uluslararası Hukuk ve Dış İlişkiler Genel Müdürü Harun Mert, Ahmet Metin Gökler, Ayça Onural, Sami Arslan Aşkın, Bekir Karaca ve Mustafa Çiçek (Adalet Bakanlığı), ve Hikmet Yaman (uzman) tarafından temsil edilmiştir.

3. Başvuranlar tek başına ve 14. maddeyle bağlantılı olarak 9. maddeye dayanarak, dinlerini açıklama özgürlüklerinin iç hukuk kapsamında yeterli şekilde korunmadığını ileri sürmüşlerdir. Bu bağlamda, diğer hususlar arasında, yalnızca İslam’ın Sünnilik mezhebine bağlı olan vatandaşlara sunulan dini kamu hizmetlerinin, Alevi inancını benimseyenler için de sunulması yönündeki taleplerinin reddedilmesi hususunda şikâyetçi olmuşlardır. Bu reddin ulusal makamlar tarafından inançlarının değerlendirilmesi anlamına geldiğini ve bu durumun Devletin dini inançlar hususundaki tarafsızlık ve bağımsızlık görevinin ihlalini teşkil ettiğini ileri sürmüşlerdir. Ayrıca herhangi bir objektif veya makul gerekçe olmaksızın, karşılaştırılabilir bir durumda olan İslam’ın Sünni mezhebinin mensuplarına kıyasla daha dezavantajlı bir muameleyle karşı karşıya olmalarından dolayı din temelinde ayrımcılık mağduru olduklarını iddia etmişlerdir.

4. Başvuru Mahkeme'nin İkinci Bölümüne havale edilmiştir (Mahkeme İçtüzüğü'nün 52 § 1 maddesi). Başvuru Hükümete 7 Mayıs 2013 tarihinde tebliğ edilmiştir. Başkan Guido Raimondi, yargıçlar Işıl Karakaş, András Sajó, Helen Keller, Paul Lemmens, Robert Spano, Jon Fridrik Kjølbro ve Bölüm Yazı İşleri Müdürü Stanley Naismith'ten oluşan İkinci Bölüm Dairesi 25 Kasım 2014 tarihinde Büyük Daire lehine yargı yetkisinden feragat etmiştir. Belirtilen süre sınırı içerisinde her iki taraf da bu feragate itiraz etmemiştir (Sözleşme'nin 30. Maddesi ve İçtüzüğü'nün 72. Maddesi).

5. Büyük Daire'nin oluşumu Sözleşme'nin 26 §§ 4 ve 5. maddesi ve İçtüzüğü'nün 24. maddesi uyarınca belirlenmiştir.

6. Başvuranlar ve Hükümet davanın kabul edilebilirliği ve esası hakkında yazılı görüş sunmuşlardır.

7. 3 Haziran 2015 tarihinde Strazburg'taki İnsan Hakları Binasında kamuya açık olarak duruşma yapılmıştır (İçtüzük madde 59 § 3).

Mahkeme önünde aşağıdakiler bulunmuştur:

(a) *Hükümet adına,*

H.A. AÇIKGÜL, *Temsilci,*

H. MERT,

A. ONURAL,

S.A. AŞKIN,

M. ÇİÇEK,

B. KARACA,

H. YAMAN, *Danışmanlar;*

(b) *Başvuranlar adına*

N. SOFUOĞLU,

İ. SAVAŞIR, *Avukatlar,*

S. TOPÇU,

F. KAMA,
J. SUCUOĞLU GÖNEN,
İ. ŞAHBAZ,
M. AYDIN, *Danışmanlar.*

Başvuranlardan biri olan İzzettin Doğan da duruşmada hazır bulunmuştur.

Mahkeme Açıkgül, Sofuoğlu ve Savaşır'ın konuşmalarını ve yargıçlar Villiger, Laffranque, Motoc, Sajó, Karakaş, Spano ve Lemmens'in sorduğu sorulara verdikleri yanıtları dinlemiştir. Ayrıca Yaman ve Doğan'ın yanıtlarını da dinlemiştir.

8. Taraflardan her biri duruşmadaki yargıçların sorduğu sorulara yönelik olarak yazılı görüş de sunmuşlardır.

OLAYLAR

I. DAVANIN KOŞULLARI

9. Mevcut kararın ekinde isimleri listelenen başvuranlar Alevilik inancını benimseyen kişilerdir.

A. Davanın geçmişi

10. Başvuranlar 22 Haziran 2005 tarihinde Başbakanlığa bireysel olarak dilekçe sunmuşlardır. Bu dilekçenin ilgili kısımları aşağıdaki gibidir:

“1. ...Ben Türkiye Cumhuriyeti'nin Alevi (Alevi — Bektaşî — Mevlevî — Nusayrî) İslam inancını benimsemiş bir vatandaşım. Alevîlik Allah'ın tekliğini, Hz. Muhammed'in peygamberliğini, Kuran'ın Allah emri olduğunu ... esas alan, ... akla aykırı olmayan, ... İslam'ın tasavvufî yorum ve uygulamasıdır.

2. Din ve vicdan özgürlüğü, Anayasa'mızın 2., 5., 10., 12., 17., 24. maddeleriyle Anayasamızın 90. maddesi hükmü gereği iç hukukun da üstünde yer alan ... Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 9 ve 14. maddeleri, 1. Ek Protokolün 2. maddesi ... ile güvence altına alınmış bulunmaktadır. ... din ve vicdan özgürlüğünün fiilen ve olması gerektiği gibi kullanılması için, devlet gereken her türlü tedbiri almakla yükümlüdür. Bu yükümlülük gereği devlet, yukarıda belirtilen hükümlerden kaynaklanan yükümlülüklerini yerine getirebilmek için yurttaşların arasında ayırım yapmak üzere uygulamalarını gerçekleştirmek zorundadır. Anayasa'mıza göre bu yükümlülük bir kamu hizmeti olarak mütalaa edilmiş ve bu bakışla Anayasa'ya dercedilmiştir.

3. Anayasa'nın 136. maddesi "Genel idare içinde yer alan Diyanet İşleri Başkanlığı, laiklik ilkesi doğrultusunda, bütün siyasi görüş ve düşüncülerin dışında kalarak ve milletçe dayanışma ve bütünleşmeyi amaç edinerek, özel kanununda gösterilen görevleri yerine getirir" şeklinde düzenlenmiş ve bu düzenleme gereği "Diyanet İşleri Başkanlığı" kurulmuştur.

Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanunun ... 1. maddesi "İslam Dininin inançları, ibadet ve ahlak esasları ile ilgili işleri yürütmek, din konusunda toplumu aydınlatmak ve ibadet yerlerini yönetmek üzere Başbakanlığa bağlı Diyanet İşleri Başkanlığı kurulmuştur" şeklinde düzenlenmiştir.

Bu düzenlemede açıkça Diyanet İşleri Başkanlığının görevi İslam Dini ile sınırlandırılmış olup görevlerinin arasında ibadet yerlerinin yönetilmesi de belirtilmiştir.

Uygulamada Diyanet İşleri Başkanlığı, kendisini sadece bir mezhep (Sünni Mezhebi) ile sınırlamış ve Sünni Mezhebi dışında kalan Alevi inancına sahip bizleri ve diğer inanç mensuplarını yok saymıştır. Devletin, din ve vicdan özgürlüğünün fiilen ve olması gerektiği gibi kullanılması için her türlü tedbiri almak ve güvenceleri sağlamakla yükümlü olduğu Anayasal düzenleme ve uluslararası sözleşmelerle açıkça kabul edilmiş olmasına rağmen, bugün ülkemizde Alevi inancını taşıyan vatandaşların din ve vicdan hak ve özgürlüğü yok sayılmakta, inancın ibadet mekânları olan cemevleri ibadethane olarak tanınmamakta, cemevlerinin yapılması konusunda zorluklar çıkarılmakta, dini hizmetlerin sunulması için yer ve genel bütçeden gerekli ve yeterli kaynak tahsis edilmemekte, hak ve özgürlüğün kullanılması adeta kamu görevlilerinin kişisel inisiyatiflerine terk edilmektedir. . .

Bugüne kadar Alevi inancına mensup vatandaşların, inançlarının gereği olan ibadetleri ile ilgili her türlü talebi, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın tek yanlı ve tek bir

mezhebi merkez alan, tarihsel gerçeklerden ve bilimsellikten uzak görüşleri doğrultusunda, haksız ve mesnetsiz gerekçelerle reddedilmiştir. Oysa AIHM'nin bir kararda açıkça ifade edildiği gibi, "Sözleşmedeki anlamıyla din özgürlüğü taraf devletlere, dini inançlar ya da bu dini inançların ifade edilme yollarının meşruluğu üzerinde bir takdir yetkisi tanımaz." ....

...

Yukarıda kısaca arz ve izah edilen nedenlerle;

- a. Alevi vatandaşlara din hizmetlerinin kamu hizmeti olarak sunulmasını,
  - b. Alevi inancındaki vatandaşların ibadet mekanları olan Cemevlerine ibadethane statüsü kazandırılmasını,
  - c. İnancın gereği olan ibadetin icrası için yeteri kadar, yetkin ve Alevilerce yetkin kabul edilen kişilerin kamu görevlisi olarak istihdam edilmesini,
  - d. Genel bütçeden bu konularda verilecek hizmetlerin karşılanması için ödenek ayrılmasının temin edilmesini, bu konuda gerekli çalışmalar yapılarak Bütçe Kanunu'nda ödenek ayrılmasının sağlanmasını,
- ...arz ve talep ederiz.”

11. Başbakanlık Halkla İlişkiler Daire Başkanlığı başvuruların taleplerinin kabul edilemeyeceğinin bildirildiği bir yazıyı başvuranlara göndermiştir. Bu yazının ilgili kısımları aşağıdaki gibidir:

“1. ... Diyanet İşleri Başkanlığının Anayasa, Yasalar ve Diğer Mevzuat uyarınca yürüttüğü hizmetleri İslam Dinine Mensup olan herkese yönelik olup mezhepler üstü ve umumdur. Umumi nitelikteki bu din hizmetlerinden herkes eşit ölçüde yararlanma hakkına sahiptir.

2. Anayasa, İnkılâp Kanunu olan 677 Sayılı Kanun, Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dair Nizamname, ilgili diğer mevzuat ve yargı kararları çerçevesinde cem evlerine ibadethane statüsü verilmesi hukuken mümkün bulunmamaktadır.

3. Kamu görevine girmek veya kamu hizmetine talip olmak isteyen herkesin, ilgili mevzuat uyarınca kamu görevlisi olarak istihdam edilme hakkı vardır. Bu hususta bazı şahıslara mezhep ve meşreplerine, dini inanç ve pratiklerine göre ayrıcalık tanınması ve buna bağlı olarak istihdam edilmesi hukuken mümkün bulunmamaktadır. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yürüttüğü din hizmetleri de kamu hizmeti niteliğinde

bulduğundan, Başkanlıkla personel istihdamı diğer kamu hizmetlerinde olduğu gibi vatandaşlık esasına ve objektif kriterlere göre sağlanmaktadır.

4. Anayasa ve Kanunlarda öngörülmeven hizmetlerin karşılanması amacıyla genel bütçeye ödenek konulamamaktadır.”

12. Bu yazının alınmasının ardından, aralarında başvuranların da bulunduğu 1919 kişi, taleplerinin reddine ilişkin kararın incelenmesi için Ankara İdare Mahkemesi (“İdare Mahkemesi”) önünde başvuruda bulunmuşlardır. Başvuru yazılarının ilgili kısımları ekteki gibidir.

“... Bugün ülkemizde Alevi (Alevi – Bektaşî – Mevlevî – Nusayrî) İslam inancına sahip yaklaşık 20-25 milyon civarında vatandaşımız olduğu tahmin edilmektedir. 1950’li yıllara kadar neredeyse tamamı kırsal alanda yaşayan Alevi vatandaşlar, 1950’li yıllardan başlayarak şehirlere göç etmişler ve inançlarını şehirlerde sürdürmeye devam etmektedirler.

Konuyu salt cemevi açısından ele aldığımız zaman, şehirlere yapılan göçe kadar, ... kapalı bir toplum olarak ... yaşama alışkanlığını edinmiş olan Aleviler, köylerinde bulunan en geniş, ... mekânı cemevi olarak kullanma yoluna gitmişlerdir ...

Şehirlere göçün başlaması ile ibadetlerin ... evlerde yapılmasına devam edilmiş olmakla...

Genel olarak evlerde yapılan cemlere ek olarak, büyük şehirlerde, örneğin İstanbul’da bulunan geleneksel mekânlarda bulunan cemevleri de ihtiyaca yetmemiştir. Karacaahmet Sultan Dergâhı, Şahkulu Sultan Dergâhı gibi, İstanbul’un fethinden önce kurulmuş olan ve bugüne kadar yaşatılan bu merkezlerde bulunan cemevleri, geniş bir mekân arayışı içinde olan Alevi yurttaşlara hizmet vermekte fiziksel olarak yetersiz kalmıştır.

... Alevi yurttaşlar, kendi kendilerine kaynak yaratmak suretiyle, ... çeşitli araziler temin etmişler ve gene kendi yarattıkları kaynaklar ile bu araziler üzerine cemevleri inşa etmişlerdir. İnşa edilen cemevleri, bu aşamada birçok keyfi uygulama ile karşı karşıya kalmıştır. Cemevinin bir ibadethane olduğunu kavramış olan bazı belediyeler, cemevi yapılması konusunda kolaylık göstermiş, imar planlarında yer ayırmıştır. Buna karşılık birçok belediye, kendilerine Alevi vatandaşlardan bu yönde bir talep geldiği zaman, bu konuyu uzman ve bilirkişi olarak görülen Diyanet İşleri Başkanlığı’na sormuş, ancak Diyanet İşleri Başkanlığı sürekli olarak ve ısrarla, cemevinin bir

ibadethane olmadığını belirtmek suretiyle, bu taleplerin reddedilmesini sağlamıştır. Bu konuda sadece belediyeler değil, bir bütün olarak idare de bu yönde bir irade göstermiştir.

İdarenin bu keyfi ve tarihi gerçekleri hiçe sayan yaklaşımı sebebiyle, bugüne kadar cemevleri Türkiye Cumhuriyetinde resmen ibadethane olarak kabul edilmemiştir. Bu itibarla, ... diğer ibadethanelere tanınan hiçbir kolaylık ve haktan yararlanamamaktadırlar.

Kendi kaynakları ile cemevlerini yapan vatandaşlar, aynı zamanda bu ibadethanelerde hizmet veren inanç önderlerini gene kendileri temin etme yoluna gitmişlerdir. İslam'ı tasavvufi açıdan yorumlayan ve uygulayan Alevi inanç önderleri, sadece geleneksel usuller ve kendi imkânları ile kendilerini yetiştirmekte ve bu yolu devam ettirmektedirler. Alevi inanç önderleri, tüm manevi önderler gibi toplumun manevi gelişmesi açısından çok önemli bir görev yapmakta ve sosyal gelişime önemli katkılarda bulunmaktadır. Ancak idare, bu inanç önderlerinin ... yetiştirilmesi için hiçbir katkıda bulunmamaktadır.

Yukarıda çok kısa olarak belirttiğimiz gibi, Alevi vatandaşlar İdare tarafından neredeyse tamamen yok sayılmakta, ibadethaneleri olan cemevleri bir ibadethane olarak kabul edilmemekte, sırf din hizmetlerin ayrılan paylardan mahrum kılınmak için sadece bir kültür merkezi olarak görülmekte ve aynı şekilde yüzyıllardır yapılan cemler ise birer kültürel faaliyet olarak kabul edilmektedir. İbadetin en önemli veçhelerinden biri olan semah ise neredeyse folklorik bir gösteriye indirgenmiştir. Böylece idare yurttaşların ibadet biçimlerini, ibadet yerlerini ve içeriğini (inanç mı kültür mü) kendisi tayine kalkışarak din ve vicdan özgürlüğünün en temel unsurlarını açık bir biçimde ve pervasızca ihlal etmekten kaçınmamaktadır.

Öte yandan Milli Eğitim Bakanlığı okullarda verilen din derslerinde, aynı şekilde Aleviliği bugüne kadar yok saymıştır ve din dersi olarak sadece bir mezhebin öğretilerini İslam dini olarak vererek aslında toplumsal barışı bozmakta ve çocuk yaşta ayrımcılığı körüklemektedir.

Sonuç olarak idare, Alevi- Bektaşî- Mevlevî- Nusayrî vatandaşlara hiçbir hizmet götürmemekte ve böylece çok ağır bir hizmet kusuru işleyerek bu davanın açılması zorunluluğuna neden olmaktadır.

...

Diyanet İşleri Başkanlığına Anayasa ile verilen görev, özel kanununda gösterilen görevleri yerine getirirken (a) laiklik ilkesi doğrultusunda hareket etmek, (b) bütün siyasi görüş ve düşüncülerin dışında kalmak ve (c) milletçe dayanışma ve bütünleşmeyi amaç edinmektir.

Bu anlamda, Anayasada belirtilen şekli ile ve 633 sayılı Diyanet İşleri Başkanlığının Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun dikkate alınmaksızın, Anayasada Diyanet İşleri Başkanlığının herhangi bir din ve bu arada ülkemizde çoğunluğun inanmakta olduğu İslam dini için değil, bütün dinler için görevli olduğu sonucuna varılmaktadır. Ancak bu davanın sebebi, idarenin ve bu arada idarenin bununla ilgili teşkilatı olan Diyanet İşleri Başkanlığının İslam dini ile ilgili olarak yapmakta olduğu uygulamalardır.

...

Ayrımcılık yasağı kamu hizmetinin verilmesinde ve bu hizmetlerden yararlanmada eşitlik sonucunu getirmektedir. Madem ki ortada idare tarafından verilen bir kamu hizmeti vardır, artık bu hizmetin ... eşit şekilde verilmesi ... zorunludur. Aksi halde ... idarenin tam bir eşitlik içinde hizmet vermemesi imtiyaz durumuna sebep olacaktır.

633 sayılı Kanununun 1. Maddesi uyarınca, Diyanet İşleri Başkanlığı (a) İslam dininin inançları, ibadet ve ahlak esasları ile ilgili işleri yürütmek, (b) din konusunda toplumu aydınlatmak ve (c) ibadet yerlerini yönetmektir.

Kanun koyucu bu görevleri sıralarken, İslam dininin herhangi bir mezhebini, tarikatını, inancını belirtmemiş ve kısaca ve bir bütün olarak İslam dini demekle yetinmiştir. Böylece, Diyanet İşleri Başkanlığının İslam dinine inanan herkes için bu görevleri yerine getirmesinin gerekli olduğu ortaya çıkmaktadır.

...

... Diyanet İşleri Başkanlığının uygulamaları ile ilgili belirli gerçeklerin belirtilmesi gerekmektedir. Başkanlık şu anda 113.000 civarında personeli ile Türkiye çapında yaklaşık 100000 cami ve mescidi yönetmekte ve 633 sayılı kanun ile kendisine verilen görevleri genel bütçeden ayrılan katrilyonlarca lira ile yerine getirmektedir. Bütün bu hizmetleri verirken Diyanet İşleri Başkanlığı açıkça İslam dininin tamamı ile ilgili olarak görevlendirilmiş olmasına rağmen, kendisini sadece Sünni mezhebi ile ve hatta Sünnilik içindeki Hanefi mezhebi ile sınırlamış ve İslam içindeki diğer mezhep ve tarikatları görmezden gelmiş ve yok saymıştır. Diğer gelir kalemlerinin yanı sıra genel

bütçenin en önemli kalemi bütün vatandaşların ödemekte olduğu vergilerden oluşmaktadır. Bütçenin oluşturulması sırasında vatandaşlar arasında herhangi bir din veya mezhep ayrımı gözetilmemekte, aksine vatandaşlık esası üzerinden vergi toplanmaktadır. Buna karşılık, oluşturulan bu genel bütçeden yaklaşık katrilyonlarca lira tutarında önemli bir pay almakta olan Diyanet İşleri Başkanlığı ise, bu tür bir bütçeyi kullanarak verdiği kamu hizmetini tek bir mezhebe hasretmektedir...

Bir dinin içinde çeşitli mezheplerin, tarikatların, inanç unsurlarının bulunması normaldir...”

Başvuranlar ayrıca Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi içtihatlarına dayanarak; Alevi inancını kültürel bir varlık olarak tanımlayan ve camileri Müslümanların tek ibadethaneleri olarak değerlendiren Diyanet İşleri Başkanlığı'nın görüşünün aksine cemevlerinin, cemlerin diğer deyişle Alevi dini törenlerinin gerçekleştirildiği yerler olduğunu ileri sürmüşlerdir. Başvuranlar görüşlerinde, cemin dini tören olup olmadığını belirleme görevinin Diyanet İşleri Başkanlığına ait olmadığını ifade etmişlerdir. Başvuranlar Diyanet İşleri Başkanının konuşmalarından alınan örneklere dayanarak; neyin dini tören olarak değerlendirilmesi gerektiğini belirleme hususunun bir Devlet organını değil, yalnızca Alevi inancını benimseyenleri ilgilendirdiğini bildirmişlerdir.

13. Belirtilmeyen bir tarihte, Başbakanlık Hukuk Müşavirliği yanıtını sunmuştur. İlk olarak, başvuranların tüm Aleviler adına başvuruda bulunamayacaklarını ileri sürerek, başvuranların bu hususta eylemde bulunmalarına itiraz etmiştir. Bu bağlamda, bazı kaynaklara göre, Türkiye'deki Alevi sayısının dört-beş milyon ve yirmi-yirmi beş milyon arasında değiştiğini ve inancın tanımı veya inananların talepleri hususunda yeknesak bir yaklaşım bulunmadığını gözlemlemişlerdir.

Hukuk Müşavirliği esasa ilişkin olarak, davacıların görüşlerine itiraz etmiştir. Yanıtın ilgili kısımları aşağıdaki gibidir:

“677 sayılı Kanun ile ... şeyhlik, dedelik, dervişlik, müritlik vb. unvan ve sıfatlar ile bunlara ait hizmetlerin ifası, tarikat ayini yapılması için yer verilmesi yasaklanmış ve

bu yasaklar için hapis ve para cezası öngörülmüştür. Ancak tekke ve zaviyeler kapatılıp bu yasaklamalar getirilirken, cami ve mescitlerin faaliyetlerine devam etmesi sağlanmıştır...

Diyanet İşleri Başkanlığı Anayasanın 10, 136, ve 174. Maddeleri ile 633 ve 677 sayılı yasalar çerçevesinde görevini yürütmektedir. Bu görev İslam dininin inançları, ibadet ve ahlak esasları ile ilgili olarak genel bir çerçevedir ve bu kapsamda herkesi eşit bir şekilde içine almaktadır. Bu bakımdan mezhepler üstü bir kuruluş olarak görev ifa eden Diyanet İşleri Başkanlığının ... “Sünnilik” ile kendini sınırladığı iddiası doğru değildir... Ayrıca Başkanlığın Kanunla yasaklanan tarikatlar alanında görev ve hizmet yürütmesi de mümkün değildir. Kaldı ki böyle bir durum, laiklik ve milletçe bütünleşme ilkelerine de uygun düşmemektedir.

Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dair Kanunun tatbik Suretini Gösterir Nizamnamenin 3. maddesine göre;

“Mabetler her din ibadetine mahsus ve usule muvafık olarak teessüs etmiş olan kapalı mahallerdir”... Bu mekânların ibadethane sayılmasında belli bir dine bağlılık özellikle vurgulanmaktadır. Buna göre Kilise Hristiyanlığın, Sinagog Yahudiliğin, Cami ve mescitler de Müslümanlığın umumi ibadethaneleridir. Ancak insanlar özel olarak ibadetlerinin evde veya başka yerlerde de yapabilirler. Bu manada Alevi vatandaşlarımızın cemevlerinde dua, zikir ve semah yapmalarına bir engel ve yasaklama söz konusu değildir. Ancak İslam’a ait ve İslam’ın içindeki mezhep, görüş ve yorumlar için cami ve mescit dışında ayrı bir ibadethane tesisi cihetine gidilmesi dini açıdan doğru değildir. Öte yandan toplum içinde İslam inancını benimseyen vatandaşların mezhep, görüş ve yorumlarına göre ayrı ibadethane, din görevlisi, Diyanet İşleri Başkanlığında temsil ve bütçeden pay ayrılması şeklinde taleplerde bulunulmasının din alanında bir çözümsüzlük ve kaos meydana getirmesi de kaçınılmazdır... Nitekim tarihi sürece bakıldığında hiçbir zaman tekke, dergâh ve zaviyelerde cemaatle namaz kılınmadığı, bilakis tekke ve dergâhların yanında namaz kılmak için bir cami ve mescit yapılmış olduğu görülecektir...

Dava dilekçesinde de belirtildiği üzere, Alevilik İslam’ın tasavvufi bir yorumu ve uygulamasıdır. Alevilik ve Bektaşilik temel karakteri itibariyle yüzeysel anlamda on iki imam inancına ait motiflerle Batını öğeler taşıyan tasavvufi bir yapıdır. Bu yapı erkanını geçmişte şehirlerde dergahta yürütmüştür. Köylerde dergâh yapma imkânı olmadığından bu iş için uygun bir ev seçilmiştir... Şahkulu Sultan ve Karacaahmet Sultan birer Bektaşî dergâhı yani tekkesidir...

Dolayısıyla cemevlerinin Aleviler için ibadethane olarak kabul edilmesi 677 sayılı kanunun delinmesi anlamına gelecektir... Ayrıca böyle bir gelişme diğer tarikatların yasal bir hüviyet kazanmasına yol açacak, kapatılan birçok tarikat (Nakşibendi, Kadiri, Rufai, Cerrahi vs.) için emsal teşkil edecek ve talep hakkı doğuracaktır... Kendini şeyh ilan eden ve bunu yasallaştırmak isteyen birçok istismarcı da temsil hakkı isteyecektir... ”

14. İdare Mahkemesi 4 Temmuz 2007 tarihinde yetkililerin ilk itirazlarını reddetmiş ve başvuruyu esas bakımından incelemiştir. İlgili makamların red kararının yürürlükteki mevzuata uygun olduğu gerekçesiyle başvuruyu reddetmiştir.

İdare Mahkemesi gerekçesinde, Anayasa'nın 2, 90, 136 ve 174. maddelerine, 633 ve 677 sayılı kanunlara, din özgürlüğü ve ayrımcılık yasağına ilişkin uluslararası mevzuata ve *Hasan ve Eylem Zengin / Türkiye* kararına (no. 1448/04, 9 Ekim 2007) dayanarak; Alevi inancının belirli bir derecede tutarlılık, ciddiyet ve bütünlüğe eriştiğini ve İslam'ın bir yorumu olarak Sözleşme'nin 9. maddesi kapsamında sunulan güvenceden yararlandığını gözlemlemiştir. Ayrıca başvurunun amacının yalnızca devletin müdahalede bulunmama hususundaki negatif yükümlülüğüyle ilgili olmadığı, aynı zamanda başvuranların İslam'ın Sünnilik mezhebine tanındığını iddia ettikleri imtiyazların (bütçe tahsis edilmesi, Alevi dini liderlerine devlet memuru statüsü tanınması, cemevlerinin ibadethane olarak tanınması) kendilerine de tanınmasını talep ettikleri kanısına varmıştır. Ayrıca kamu hizmetlerinde tarafsızlık ilkesinin önemini vurgulamıştır. Ancak mahkeme tüm Alevilerin başvuranların taleplerini desteklediklerinin tespit edilmediğini ifade etmiştir. Ayrıca mahkemeye göre İslam'ın bütün yorumlarına yönelik olarak kamu hizmeti sunulması, laiklik ilkesiyle bağdaşmamaktadır.

İdare Mahkemesi ayrıca, Diyanet İşleri Başkanlığına genel bütçeden fon tahsis edilmesinin hukuka aykırı olmadığını, zira genel vergilerin ödenmesini vatandaşların görüş veya inançlarıyla bağdaştırmanın gerçek

dışı olacağını tespit etmiştir. Bu bağlamda, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin, kilisenin seküler faaliyetlerine (evlilik, ölüm gibi) bütçe tahsis edilmesini veya nerede harcanacağı belli olmaksızın genel mahiyette vergi toplanmasını ihlal niteliğinde kabul etmediğini vurgulamıştır. Bu bağlamda, Kararın ilgili kısımları aşağıdaki gibidir:

“... Dava dosyasının incelenmesinden, Alevi vatandaşlara din hizmetlerinin kamu hizmeti olarak sunulması, Alevi inancındaki vatandaşların ibadet mekanları olan cemevlerine ibadethane statüsü kazandırılması, inancın gereği olan ibadetin icrası için yeteri kadar, yetkin ve Alevilerce yetkin kabul edilen kişilerin kamu görevlisi olarak istihdam edilmesi, genel bütçeden bu konuda verilecek hizmetlerin karşılanması için ödenek ayrılmasının temin edilmesi, bu konuda gerekli çalışmalar yapılarak Bütçe Kanununda ödenek ayrılmasının sağlanması, dilekçede arz edilen taleplerin karşılanması için lüzumlu olan her türlü iş ve işlemlerin icrası istemiyle 22.06.2005 tarihli dilekçe ile Başbakanlığa yapılan başvurunun reddine ilişkin 19.08.2005 tarihli ve 16320 sayılı Başbakanlık işleminin iptali istemiyle bakılan davanın açıldığı anlaşılmaktadır.

Uyuşmazlığa konu olaya iç hukuktaki düzenlemeler ve uygulamalar açısından bakıldığında 633 sayılı kanuna göre oluşturulan Diyanet İşleri Başkanlığına genel bütçeden pay ayrıldığı, ibadethane olarak kabul edilen cami ve mescitlerin Başkanlıkça yapılmadığı ancak yönetildiği, buralara tahsis edilen kadrolara kamu görevlisi olarak maaşla atanan din adamları tarafından İslam dinini inançları, ibadet ve ahlak esasları ile ilgili din hizmetlerinin yürütülmekte olduğu ve 677 sayılı kanununla getirilen yasaklamaların Anayasal güvenceyle sürdürüldüğü anlaşılmaktadır.

Bu itibarla 633 sayılı Kanun ve Anayasanın 128. Maddeleri delaletiyle çıkarılan kamu görevlilerine ilişkin mevzuat hükümleri karşısında cami ve mescit dışında bir yerin ibadethane olarak kabul edilmesi ve Alevi inancının gereği olan ibadetin icrası için kamu görevlisi istihdam edilmesi ve yine bu konuda verilecek hizmetler için Bütçe Kanununda ödenek ayrılması mümkün bulunmadığından bu konudaki taleplerin yeni yasal düzenlemeler yapılmaksızın salt iç hukukta yürürlükte olan mevzuata göre çözümlenmesi mümkün bulunmamaktadır.

Ancak anayasanın 90. Maddesi ile getirilen hüküm uyarınca konunun Türkiye Cumhuriyeti tarafından kabul edilen milletlerarası anlaşma hükümleri yönünden de hukuken irdelenmesi zorunluluğu vardır...

[Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Evrensel Beyannamesinin 18. Maddesine atıfta bulunulmuştur].

Genel hatlarıyla, bir din ve inanca sahip olmak (içsel) ve bu din ve inancın gereklerini tek başına veya toplu olarak kamu düzenine aykırı olmamak üzere dilediği yerde icra etmek (dışsal) olarak tanımlanabilen din ve inanç özgürlüğü T.C. Anayasasının yukarıda yer verilen 10, 14 ve 24. maddeleri ile düzenlenmiş olup ... uluslararası antlaşma hükümlerine paralellik içermektedir.

Bununla birlikte Türkiye’de yürürlükte olan 633 ve 677 sayılı Kanunlar ve uyuşmazlığa konu edilen hususlarda din ve inanç özgürlüğü bakımından var olan uygulamaların Avrupa İnsan hakları Mahkemesi’nin konuya ilişkin başvurularda 9. Madde uyarınca verdiği kararları ile ne ölçüde örtüştüğünün ortaya koyulması gerekir.

...

Gelinen noktada Aleviliğin 9. Madde kapsamında görüldüğü konusunda herhangi bir tartışma kalmamıştır. Kaldı ki Hasan ve Eylem Zengin / Türkiye) Türkiye’deki uygulamalar bakımından da bu konuda tereddüt yoktur.

Öte yandan Avrupa İnsan hakları Mahkemesi devlet kilisesi sisteminin varlığını tek başına sözleşmeye aykırı bulmamakta devletin muhtelif din ve inançlarına mutlak olarak aynı davranış içerisinde olmasını aramamakta, devletin resmi dinin olmasını eleştirmemekle birlikte (Kokkinakis / Yunanistan) böyle bir kiliseye mensup olma mecburiyetini sözleşmenin ihlali saymaktadır (Darby / İsveç).

Mahkeme ... bir din veya inanca yönelik eleştiri ve tacizlerin din ve inanç özgürlüğünü tehlikeye sokacak bir düzeye ulaşması halinde kamu güçlerinin bu duruma kayıtsız kalmasının devletin sorumluluğun gerektirdiğini ve dışsal boyutta din ve inancını açıklama özgürlüğü sınırlandırılmalarının ise müdahalenin varlığı, yasallık, meşru amaç ve demokratik toplumda zorunluluk kriterleri bakımından incelendiğini benimsemektedir.

T.C. Anayasasında devletin dinine ilişkin bir hükme yer verilmemiştir. Kaldı ki uyuşmazlıkta Alevilerin din ve inançlarını açıklama özgürlükleri bakımından engelledikleri veya bir başka inanç biçimini benimseme yönünde baskıya maruz kaldıklarını gösteren güncel ve somut olaylar da ortaya koyulmamaktadır.

Vatandaşların üyesi olmadıkları bir kilisenin dinsel faaliyetlerinin finansmanına katkıda bulunmaları konusunda ise Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, doğrudan doğruya bir kilise için toplanan verginin o kiliseye üye olmayan kişilerden alınmasını

9. maddenin ihlali olarak görmüş, ancak kilisenin seküler (ölüm, evlendirme gibi) faaliyetlerine katkıda bulunmayı (Kurtannus/Finlandiya) veya nerede harcanacağı belli olmaksızın genel mahiyette vergi toplanmasını ihlal niteliğinde kabul etmemiştir.

Türkiye Cumhuriyetinde de Diyanet İşleri Başkanlığına vatandaşlardan genel mahiyette toplanan vergilerden pay ayrılmaktadır ki bu haliyle Mahkeme kararlarına ayrılıktan bahsedilemez. Kaldı ki aksi görüşün benimsenmesi halinde silahlanmaya, savaşa, nükleer enerjiye, teknolojiye karşı olan kişilerin bu inançları çerçevesinde ayrı ayrı vergilendirilmeleri gerebilir ki bu durumda vergi toplanması gerekenlerin tespiti bakımından çözümsüzlük oluşturacağı ve kamu düzeninin sağlanamayacağı aşikardır.

Devletin görevlendirdiği din görevlilerinin, diğer inanç topluluklarının kendi seçtikleri dini liderden farklı olması durumuna gelince, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi esasen Devletin din ve inancı açıklama özgürlüğünün koruyucusu olduğunu bu durumda ortaya çıkacak gerilimin çoğulcu demokrasilerde Devletçe taraflar arasındaki hoşgörünün desteklenmesi, farklı grupların baskı altına alınmaması, hak ve özgürlüklerine müdahale edilmemesi suretiyle aşılması gerektiğini benimsemektedir (Şerif/Yunanistan, Hasan Chaush/Bulgaristan, Kokkinakis/Yunanistan).

Yukarıda yer verilen uluslararası antlaşma hükümleri ile Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi kararlarından da görüleceği gibi, din ve inanç özgürlüğü bakımından esas ve ideal olan, söz konusu özgürlüklere mümkün olduğunca müdahale etmemek olarak tanımlanan devletin negatif ödevidir. Bir başka deyişle ideal olan nötr bir devlet düzeninin varlığıdır. Bu anlamda eşitlik ilkesi ile amaçlanan, farklılıkların yok edilmesi değil, farklı gruplara tanınan imtiyazların önlenmesidir. Oysa dava konusu uyuşmazlıkta davacılar, İslam inancına sahip olmakla birlikte, İslamın farklı bir yorumu ve uygulamasını benimseyen Alevi topluluğu adına pozitif bazı ayrımlar talep etmekte ve Diyanet İşleri Başkanlığınca Sünnilere tanındığını iddia ettikleri ayrıcalıkların kendilerine de tanınmasını istemektedirler. Aleviliğin ciddi tutarlı bir dini inanç ve İslamın bir yorumu olduğu ve geniş kitleler tarafından benimsendiği hususunda duraksama bulunmamaktadır. Ancak din ve inanca dayalı her türlü hoşgörüçüzlük ve ayrımcılığın kaldırılması bildirgesinde belirlenen genel prensipler bakımından da olaya bakıldığında Aleviler arasında da inanç ve uygulama biçimleri ve kendilerinin tanımlamada farklılıklar bulunduğu bu durumun davacılar tarafından da kabul edildiği gerçeği karşısında davacıların uyuşmazlığa konu olan taleplerinin tüm Aleviler tarafından benimsendiğine ilişkin somut veriler de mevcut değildir. Bu

itibarla inanç özgürlüğü bakımından kişilerin mensubu bulunmadığı bir dini grubun dini etkinliklerine rızası hilafına katılmalarını mecbur tutmaktan korumaya matuf nötr devlet anlayışının ideal olduğu bir kez daha karşımıza çıkmaktadır.

Bütün bu açıklamalar ışığında Türkiye Cumhuriyeti açısından olaya bakıldığında,

- T.C. Anayasasında Devletin dinine ilişkin bir düzenlemeye yer verilmediği gibi din ve inanç özgürlüğü hususunda Anayasanın 10, 14, 15 ve 24. Maddeleri ile normatif açıdan konunun uluslararası antlaşma hükümlerine paralel olarak düzenlendiği,

- Genel idare içerisinde yer verilen Diyanet İşleri Başkanlığına, genel bütçeden pay ayrıldığı,

- Diyanet İşleri Başkanlığının İslam dininin inançları, ibadet ve ahlak esasları ile ilgili işleri Müslümanlık ortak kimliği esas alınarak ve Anayasa ile Laiklik ilkesi doğrultusunda bütün siyasi görüş ve düşüncelerin dışında kalarak milletçe dayanışma ve bütünleşmeyi amaç edinerek görev yapma işlevi tanındığı,

- Uyuşmazlığa konu olan hususlardaki uygulamaların ise Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi kararlarında 9. Madde kapsamında benimsenen ve yukarıda yer verilen hukuki duruma aykırılık oluşturmadığı görülmektedir.

Kaldı ki tarihsel süreçte İslam dini anlayışı bakımından ortaya çıkan çeşitli mezhep, tarikat, görüş ve yorumlar ile bu inanç biçimlerini benimseyen grupların ibadethanelerinin tanınması, din adamlarına kamu görevlisi statüsü verilmesi, kendilerine bütçeden pay ayrılması ve kamu kurumu çatısı altına alınması gibi beklenti ve taleplerinin ayrı ayrı Devlet eliyle kamu hizmeti olarak sunulması halinde, bu hususlarda Diyanet İşleri Başkanlığınca kamusal alan düzenlemeleri bakımından kullanılan kamu gücü ve takdir yetkisinin farklı inanç sahibi gruplar açısından manevi anlamda ne ölçüde tatmin edici olduğu noktasında tartışmalara yol açabileceği gibi dinsel norm ile hukuksal norm arasında kurulmaya çalışılan dengenin giderek Laik Devlet ilkesinden uzaklaşmaya, farklı inanç biçimlerinin törpülenmesine ve nihayet din ve inanç özgürlüklerinde sınırlandırmalara yol açabileceği ve bu yönüyle de davacıların farklılıklarından yola çıkarak açtıkları bu davadaki amaçları ile çelişeceği sonucuna varılmaktadır.

... Bu bağlamda başvuranların taleplerinin reddine ilişkin idari kararda mevzuata aykırılık görülmemiştir.”

15. Başvuranlar ilk derece mahkemesi kararına itiraz etmişlerdir. Yalnızca Sünni teolojik doktrine bağlı olan Müslümanlara yönelik olarak kamu hizmeti sunulmasının, kamu hizmetlerinin laikliği ve tarafsızlığı yönündeki anayasal ilkelere aykırı olduğunu ileri sürmüşlerdir. Devletten kendilerine yönelik pozitif ayrımcılıkta bulunmasını talep ettikleri yönündeki iddiayı reddederek, taleplerinin temelinde eşitlik ilkesinin yer aldığını ileri sürmüşlerdir. Türk devletinin dinler hususunda tarafsız olarak değerlendirilemeyeceğini, zira dini yorumlardan birini diğerlerinin aleyhine olacak şekilde destekleyecek tedbirler aldığını eklemişlerdir. Başvuranlara göre yerel mahkemelerin bir inanç veya bu inancın gereklilikleri hakkında karar verme yetkisi yoktur. Başvuranlar bu görüşlerini desteklemek amacıyla bilirkişi raporları sunmuşlardır.

16. 24 Mart 2010 tarihinde başvuranlara tebliğ edilen 2 Şubat 2010 tarihli kararda, Danıştay itirazı reddetmiş ve usul ve kanunlara uygun olduğu gerekçesiyle ilk derece mahkemesinin kararını onamıştır.

B. Dini kamu hizmetinin ortaya çıkmasına ilişkin hukuki ve tarihi süreç

1. Diyanet İşleri Başkanlığı

17. 1982 Anayasası'nın 2. maddesine göre, Türkiye "laik bir Devlet" olmasına karşın; vatandaşların çoğu tarafından uygulanan Müslümanlık inancı, tarihi nedenlerle özel bir statüye sahiptir.

18. Türkiye'de, 29 Ekim 1923 tarihinde Cumhuriyetin ilan edilmesinin ardından, gerçekleştirilen bir dizi reform sonucunda din ve devlet işleri birbirinden ayrılmıştır: 3 Mart 1924 tarihinde Halifelik (Müslüman yüksek kurumu) kaldırılmıştır; 10 Nisan 1928 tarihinde Anayasa'da yer alan Devletin dininin İslam olduğuna ilişkin hüküm kaldırılmıştır; son olarak ise 5 Şubat 1937 tarihinde laiklik ilkesine göre anayasal bir değişiklik yapılmıştır (bk. 1937 tarihinde değiştirildiği şekliyle 1924 Anayasasının 2.

maddesi ve 1961 ve 1982 Anayasalarının 2. maddesi). 1982 Anayasasının 24. maddesi, din ve vicdan özgürlüğünü de güvence altına almaktadır.

19. Halifeliğin kaldırılmasının ardından, Tevhidi Tedrisat Kanunu kabul edilmiştir ve geleneksel dini eğitim kurumları kapatılmıştır. Paralel olarak Şeriye ve Evkaf Vekâleti ve tüm dini mahkemeler kaldırılmıştır ve ilgili tarihte Diyanet İşleri Reisliği olarak adlandırılan kurum 429 sayılı Kanunla 3 Mart 1924 tarihinde kurulmuştur. Bu Kanunun 1. maddesi gereğince, “İslami ibadet ve inanç ve dini kurumların idaresine ilişkin tüm hükümlerin” uygulanmasından sorumlu olan bu organ Başbakanına bağlanmıştır. Kanunda bu Kurumun dini eğitim bağlamında herhangi bir yetkisi olmadığı; bu yetkilerin Milli Eğitim Bakanlığına devredildiği öngörülmüştür.

20. Daha önce 1931 yılında Evkaf Umum Müdürlüğü’ne devredilen camilerin ve ibadet yerlerinin yönetimi 1950 yılında Diyanet İşleri Başkanlığının yönetim kuruluna geri verilmiştir.

21. 633 sayılı Diyanet İşleri Başkanlığının Kuruluşu ve Görevleri Hakkında Kanun 22 Haziran 1965 tarihinde yasalaşmış ve 2 Temmuz 1965 tarihinde Resmi Gazete’de yayımlanmıştır (bk. aşağıdaki 46. paragraf).

22. 20 Temmuz 1965 tarihli 657 sayılı Devlet Memurları Kanununun 36. maddesi kapsamında, dini konularla ilgilenen devlet memurlarına ilişkin bir kategori yer almaktadır. Kategoride müezzin, imam-hatip, vaiz ve müftü gibi dini eğitim almış ve dini bir görev alan tüm devlet memurları yer almaktadır.

23. Anayasa Mahkemesi 15 Haziran 1972 tarihinde Resmi Gazetede yayımlanan 21 Ekim 1971 tarihli kararında (E. 1970/53, K. 1971/76), dini konularla ilgilenen devlet memurları kategorisinin oluşturulmasının Anayasa’da belirtilen laiklik ilkesine uygun olduğuna karar vermiştir. Kararın gerekçesinde, laikliğin din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması anlamına geldiğini ifade etmiştir. Bu ayrılık dinin Devlet işlerine, Devletin de din işlerine karışmaması anlamına gelir. Anayasa Mahkemesi Hıristiyanlıkta ruhani bir sınıfın, bir din hizmetinin varlığının ve Papanın

kutsal nitelikte dinî bir başkan olarak kabul edilmesinin, laiklik kavramı üzerinde önemli bir role sahip olduğunu tespit etmiştir. Ancak Müslümanlıkta ise bir ruhban sınıfı bulunmadığı gibi, mabetlerde görevli kimseler de kutsal nitelikte değildir. Bu nedenle Anayasa Mahkemesi, iki dinin birbirinden farklı olması nedeniyle, dini işlevlerinin de aynı statüye sahip olamayacağına karar vermiştir. Bu bağlamda, din işleriyle uğraşanların devletten tamamen ayrı ve bağımsız oluşunun lâiklik anlayışında bir ilke gibi benimsenmesinin ancak, Hristiyan dininin kabul edildiği ülkelerdeki devletler için söz konusu olabileceğini gözlemlemiştir. Anayasa Mahkemesi'ne göre, laiklik ilkesi Türk toplumunun gelişmesini desteklemek amacını gütmüş, ancak bu ilkeyle bağdaşmayan hedefleri izleyen dini hareketlerin ortaya çıkmasına olanak tanımamıştır.

24. Sonuç olarak, Türk devletinin “laik” özelliğine rağmen, “İslami dini hizmet” “kamu hizmeti” olarak değerlendirilmektedir. Anayasa'nın 136. maddesi uyarınca bu kamu hizmetinden sorumlu olan Diyanet İşleri Başkanlığı, genel idarenin bir parçasıdır ve bu nedenle kamu hukuku tüzel kişiliği bulunmamasına rağmen kamusal yetkilere sahiptir. 2013 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından yayımlanan istatistiklere göre (<http://www.diyamet.gov.tr/tr/kategori/istatistikler/136>);

- Başkanlıkta görevlendirilen kamu görevlisi sayısı 121.845'tir;
- Cami sayısı 85.412'dir ve;
- Diyanet İşleri Başkanlığınca yönetilen Kuran kurslarının sayısı 13.021'dir.

25. Türkiye'de herhangi bir dini vergi bulunmamaktadır. Bu nedenle, Diyanet İşleri Başkanlığının kurulmasından bu yana, gelirleri Devlet bütçesinden karşılanmaktadır. Bu bağlamda taraflarca sunulan belgelerde, 2013 yılında Diyanet İşleri Başkanlığına tahsis edilen miktarın 4.604.649.000 Türk lirası (ilgili tarihteki döviz kuru temelinde yaklaşık 1.960.000.000 avro) olduğu görülmektedir. 2014 yılında bütçe 5.552.000.000 Türk lirasına (yaklaşık 1.933.670.000 avro) ulaşmıştır. 2015

yılı için, 5.743.000.000 Türk lirası yaklaşık 2.036.524.800 avro) değerindeki miktar bütçe olarak ayrılmıştır. Başvuranlar sundukları görüşlerinde ayrıca, 1996- 2015 yılları arasındaki dönem için Diyanet İşleri Başkanlığına ayrılan bütçenin 37.275.900.000 TL olduğuna dair bilgi sunmuşlardır. Başvuranlar ilgili döviz kuru temelinde, bu miktarın 16 milyar Amerikan dolarına eşdeğer olduğunu ileri sürmüşlerdir. Ayrıca Hükümet tarafından sunulan verilere göre, Diyanet İşleri Başkanlığı bütçesinin % 95'i personellere tahsis edilmektedir. Hükümet ayrıca camilerin ve ilçelerde bulunan camilerin gönüllü vatandaşların girişimleri ve çabaları sonucunda inşa edildiğini ifade etmiştir. Hükümet son olarak 6446 sayılı Kanunun 6 (3) maddesi uyarınca, ibadethanelerin aydınlatma giderlerinin Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından karşılandığını belirtmiştir. Bu nedenle 2014 yılında, Diyanet İşleri Başkanlığı bütçesinin 38.529.463 TL'lik bölümü camilerin, ilçelerde bulunan camilerin, kiliselerin ve sinagogların elektrik faturalarının ödenmesi için ayrılmıştır. Cemevi, mevlevihane, kadirihane gibi tasavvuf uygulamalarına yönelik yerler için ise herhangi bir hüküm konulmamıştır.

26. Türkiye'deki Müslümanlık dinine ilişkin hususlardan sorumlu idari organ olan Diyanet İşleri Başkanlığı, bu hususlar hakkında tek el bir özelliğe sahiptir. Bu bağlamda, İslam'a ilişkin kamu hizmetlerinin, kamu hizmetini düzenleyen yasal çerçeve kapsamına girdiği değerlendirilmektedir. Hükümete göre bu özel statü, Hıristiyanlıktaki Kiliseyle kıyaslandığında, Müslümanlıkta kati bir dini makamın veya dini örgütün bulunmaması ve ruhban sınıfı veya diğer ayrıcalıklı grupların bulunmamasıyla açıklanmaktadır.

27. Başvuranlar tarafından sunulan ve idare hukuku uzmanları tarafından yazılan makalelere göre, kamu hizmetinin düzenlendiği yasal çerçevenin tarafsızlık ilkesine (laik bir devletin bir parçası olan) dayanmasına rağmen, Diyanet İşleri Başkanlığının İslam dininin diğer mezheplerine karşı tutumu, Türkiye'de büyük eleştiri konusu olmuştur.

Diyamet İşleri Başkanlığı, görevlerini laiklik ilkesine uygun olarak, belirli bir inanç veya belirli bir dini grup veya tarikatın tercihleri veya dini geleneklerini dikkat alarak yerine getirmedigini; digerleri arasında tüm Müslümanlarca kabul gören İslam dininin kaynakları temelinde yerine getirdiği şekilde bir yanıt vermiştir. Diyanet İşleri Başkanlığına göre, bu gelenekler ve kaynaklar bütün Müslümanlar için ortaktır ve dünyevi değil manevi niteliklidir. Benzer şekilde, sağladığı hizmetler genel ve mezhepler üstü olup, herkese eşit koşullarda sunulur.

28. Ancak başvurular yukarıda atıfta bulunulan maddelere dayanarak; Diyanet İşleri Başkanlığının sunduğu hizmetlerin herkese yönelik ve genel olduğu ve mezhepler üstü olduğu yönündeki iddiaya itiraz etmişlerdir. Diyanet İşleri Başkanlığının İslam'ın Sünni-Hanefi anlayışı temelinde kamu hizmeti sunduğunu ileri sürmüşlerdir.

2. Diğer dinlerin statüsü

29. Türk hukuku kapsamında diğer inançların ve dinlerin statülerine ilişkin olarak, dini toplulukların kamu hukuku veya özel hukuk kapsamında özel statüye sahip olabileceği veya dini tarikatların tanınip kayıt altına alınabileceği herhangi bir özel usul bulunmamaktadır. Sonuç olarak, Lozan Antlaşması (özellikle Yunan, Ermeni ve Yahudi topluluklar) veya diğer uluslararası antlaşmalar (özellikle Bulgar Ortodoks topluluğu) kapsamında tanınan dini toplulukların statülerine sahip olanlar hariç olmak üzere, dini topluluklar yalnızca dernek veya vakıf olarak işlev görebilir.

30. Başvurular görüşlerinde, Alevilere ek olarak; Protestan kilisesi üyeleri, Yehova'nın Şahitleri, Yezidiler, Süryaniler ve Keldaniler gibi diğer bazı dini grupların da aynı şekilde dezavantajlı bir konumda olduklarını ileri sürmüşlerdir.

31. Tanınmayan dini azınlıkları kapsayan bir yasal çerçevenin mevcut olmaması, çeşitli hukuki, örgütsel ve ekonomik sorunlar yaşanmasına neden olur. İlk olarak, bu toplulukların dini liderlerinin hukuki bir statüleri yoktur

ve söz konusu inancın veya öğretinin yerine getirilmesiyle ilgilenen personellerin eğitilmesi için uygun bir kuruluş yoktur. İkinci olarak, ibadet yerlerinin herhangi bir hukuki statüsü yoktur ve yasal anlamda korunmamaktadır. İbadethane inşa edebilme hususu da belirsizdir ve merkezi veya yerel makamların iyi niyetine tabidir. Bazı durumlarda harap olan kültürel mirasa sahip taşınmazların bakımına ilişkin düzenlemeler karmaşıktır. Üçüncü olarak, söz konusu topluluklar resmi olarak üyelerinden veya devlet bütçesinden bağış alamazlar. Son olarak bu topluluklar, tüzel kişilikleri olmadığından, bağımsız bir biçimde mahkemeye erişim hakkına sahip olmayıp; yalnızca vakıflar, dernekler veya üye grupları aracılığıyla mahkemelere erişebilirler.

32. Ayrıca vakıf veya dernek olarak faaliyet yürütmeye çalışan dini topluluklar için çeşitli hukuki engeller bulunmaktadır. Birçok topluluğun, Medeni Kanununun 101 § 4 maddesi uyarınca kendi vakıflarını kurmuş olmasına rağmen; “amacı belirli bir topluluğu desteklemek ... olan” bir vakıf kurmak yasa dışıdır (bk. örn. *Özbek ve Diğerleri / Türkiye*, no. 35570/02, 6 Ekim 2009). Ayrıca birçok topluluk özel menfaatlerine hizmet etmek amacıyla kendi derneklerini kurmuş olmalarına rağmen, Türk hukuku kapsamında dini topluluklara açık bir dini dernek oluşturma hususunda özel bir düzenleme bulunmamaktadır.

33. Venedik Komisyonu, 15 Mart 2010 tarihli Türkiye’de Dini Cemaatlerin Hukuki Statüsü ile İstanbul Ortodoks Patrikliğinin “Ekümenik” Sıfatını Kullanma Hakkına Dair Görüşünde (CDL-AD(2010)005-f) aşağıdakileri ifade etmiştir:

“32. Dini cemaatlere ilişkin Türk hukukunda mevcut olan temel sorun, onların kaydedilip tüzel bir kişilik kazanamamalarıdır. Bu konu ile ilgili olarak mevzuatta açık bir düzenleme bulunmamaktadır ve şimdiye kadar hiçbir dini cemaat, tüzel kişilik kazanamamıştır. Bunun yerine, bu cemaatler dolaylı olarak vakıf ve dernekler aracılığıyla faaliyette bulunmak zorundadır.

...

34. Her ne kadar tüzel kişilik eksikliği prensipte tüm dini cemaatlere eşit biçimde uygulansa da uygulamada Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında açık bir ayrım bulunmaktadır. Müslüman birlikler, Diyanet tarafından yönetilir. Diyanet, idarenin bir parçası olup doğrudan Başbakan'a bağlıdır. Diyanet, kayıtlı olan 75.000 caminin yönetilmesinden ve birer kamu görevlisi olan imamların istihdam edilmesinden sorumludur. Müslüman cemaatlerin temsili, Diyanet tarafından gerçekleştirilmektedir.

35. Gayrimüslim cemaatler bakımından Diyanet, temsilci olarak kabul edilemez. Bu cemaatler dolayısıyla yasal olarak mevcut değildirler. Türk hukukunda sağlanan modele göre, cemaat üyeleri, vakıf veya dernek olarak kayıt olabilir ve bu yol ile belli ölçüde dini cemaatleri destekleyebilirler. Vakıflar ve dernekler, dini cemaatler konusunda açık kısıtlamalara sahip olmakla birlikte, gerçekleştirilen reformlarla bu birlikler daha yararlı hale gelmiştir.”

34. Bu görüş yalnızca Türkiye'deki gayrimüslim dini toplulukların yasal statüsüne ilişkin olmasına rağmen; dini toplulukların durumu hakkında genel bir bilgi vermektedir.

3. *Aleviler, cemevleri ve Alevi açılımı*

(a) **Alevilik inancı**

35. Başvuranlar Mahkemenin sorduğu soruya yanıt olarak, Alevilik inancının, İslam'ın Sünnilik mezhebiyle karşılaştırıldığında birçok açıdan farklılık gösteren bazı özellikleri olduğunu ifade etmişlerdir. Aleviler Muhammed'i peygamberleri, Kuran'ı ise kutsal kitapları olarak kabul ederler. Başvuranlar Aleviliğin, Kuranın özel bir yorumunun takip edildiği ve tanrısallık ve insanın özü arasında herhangi bir ayrım yapılmaksızın, insanın “tanrısallığın özü” olduğuna inanılan bir inanç olduğunu ileri sürmüşlerdir. Alevi erkekleri ve kadınları Sünni Müslümanlardan farklı olarak inançlarının gereklerini cemevlerinde yerine getirirler.

36. Hükümet Türkiye'deki Alevi nüfusuna ilişkin olarak resmi bir veri bulunmadığını, nüfus sayımına ilişkin işlemlerde dini bağlılık hakkında sorular sorulmadığını ifade etmiştir. Ancak başvuranlar, Birleşmiş Milletler Uluslararası Din Özgürlüğü Komisyonu tarafından hazırlanan bir rapora

atıfta bulunarak (Türkiye Bölümü – 2014 yıllık raporu); Türkiye nüfusunun en az %15 – 25’inin Alevilik inancını benimsediğini, bunun ise yaklaşık olarak yirmi milyon kişiye tekabül ettiğini ileri sürmüşlerdir. Ayrıca Alevi toplumunun birçok üyesinin inançlarını açıklamaktan kaçındığını eklemiştir. Türkiye’deki toplam Alevi nüfusunun yirmi beş – otuz milyon arasında olduğu sonucuna varmışlardır. Türkiye’deki Alevi nüfusuyla ilgili olarak yapılan araştırma hususunda CHP milletvekili Özpolat tarafından 1 Mart 2014 tarihinde yapılan konuşmadan bir alıntıyı Mahkeme’ye sunmuşlardır. Bu konuşmaya göre gerçekleştirilen araştırmada;

- Türkiye’de 12.521.792 Alevi vardır;
- Aleviler ülkenin tamamına yakın bir bölümünde yaşarken; daha spesifik olarak, Alevilerin nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturduğu 4.388 bölge vardır. Bu bölgelerin 3.929’u köy, 9’u ilçe, 2’si ise şehirdir.
- Bu insanların % 60’ı kendilerini “Alevi” olarak, % 18’i “Kürt Alevisi” olarak, % 10’u “Türkmen Alevisi” olarak, % 9’u “Müslüman” olarak, %3’ü ise “ateist” olarak tanımlamıştır.

37. Hükümet Türkiye’de 1.151 cemevi olduğunu ifade etmiştir. Başvuranlar 2013 yılında Mecliste devlet bütçesiyle ilgili olarak yapılan görüşmelerden, şehirlerde 895, köylerde ise yaklaşık 3000 cemevi bulunduğunun anlaşılabilirliğini bildirmişlerdir.

(b) Cemevlerinin statüsü

38. Cemevleri, tam manasıyla dini ibadetlere yönelik olarak tasarlanan yerler olarak değerlendirilmediği için, Türk hukuku kapsamında ibadethane statüsüne sahip değildir (cemevlerinin Türkiye’deki statüsüne ilişkin olarak, bk. *Cumhuriyetçi Eğitim ve Kültür Merkezi Vakfı / Türkiye*, no. 32093/10, §§ 29-31 ve §§ 44-52, 2 Aralık 2014). Diyanet İşleri Başkanlığı birçok görüşünde, cemevini bir çeşit tekke olarak, diğer deyişle katı anlamıyla bir ibadethane olarak değil, ruhani törenlerin gerçekleştirildiği toplantı yeri

olarak değerlendirdiğini ifade etmiştir. Diyanet İşleri Başkanlığı'na göre, Alevi inancı tasavvuf etkili ve belirli kültürel özellikleri olan bir İslam yorumudur ve tek başına bir din veya İslam'ın bir mezhebi olarak değerlendirilemez. Bu nedenle cemevlerinin statüsünü ait oldukları tüzel kişilikle bağdaştırır.

(c) Alevi açılımı ve Alevi çalıştayları

39. Hükümet, Alevi açılımı kapsamında Alevi toplumuna ilişkin bazı hususların değerlendirilmesi amacıyla Haziran 2009 ve Haziran 2010 arasında Türkiye'de Alevi çalıştayları düzenlendiğini ifade etmiştir. Dede (Alevi dini lideri) sıfatı bulunan başvuran İzzettin Doğan'ın da aralarında bulunduğu Alevi ruhani liderleri, ilahiyatçılar, Alevilerin sorunlarına sempati duyan kamuya mal olmuş kişiler ve Devlet temsilcileri dâhil olmak üzere çalıştaylarda 300 katılımcı yer almıştır. Bu bağlamda, dönemin aydınları ve Alevilerinin aşırı sağ görüşlüler tarafından katledildiği Sivas ilinde özel bir toplantı düzenlenmiştir.

40. Çalıştaylar sırasında, Alevilik inancının öğretilmesi ve dini faaliyetlerin finanse edilmesi konusunda etki sahibi olan cemevlerinin statüsü de ele alınmıştır. Devlet Bakanı F. Çelik tarafından çalıştayların sonucunda kabul edilen ve 31 Mart 2011 tarihinde yayımlanan nihai görüşte, cemevinin resmi bir statü kazanmasına yönelik istekler dile getirilmiştir. Bu şekilde bir tanıma işleminin Alevi toplumuna, bu statünün verildiği yerlere tanınan ayrıcalıklardan faydalanma olanağı tanıyacağı görüşüne varılmıştır.

41. Çalıştayların ardından kabul edilen Alevi Çalıştayları Nihai Raporuna göre (bundan böyle "nihai rapor" olarak anılacaktır), Alevi sorunu hukukun üstünlüğüne uygun laiklik anlayışı temelinde ele alınması ve yeni ayrımcılık biçimleri yaratmadan bir çözüm bulunması gereklidir. 200 sayfadan fazla olan rapor, Alevileri etkileyen çeşitli meseleleri ele

almaktadır. Hükümet, aşağıdaki 53. paragrafta ilgili kısımları belirtilen raporun bir kopyasını sunmuştur.

42. Hükümet Alevi çalıştaylarının ardından, 30 Aralık 2010 tarihinde, “zorunlu din kültürü ve ahlak bilgisi” dersi müfredatının, - Hükümet’e göre büyük ölçüde- Alevi dini liderlerinin taleplerinin yerine getirilmesi amacıyla değiştirildiğini ifade etmiştir (bk. *Mansur Yalçın ve Diğerleri / Türkiye*, no. 21163/11, 16 Eylül 2014). 14 Mart 2015 tarihinde, diğer konuların arasında Alevilik inancının da öğretileceği Hacı Bektaş Veli Lisesi’nin temeli atılmıştır. Ayrıca Nevşehir Üniversitesi’nin ismi *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi* olarak değiştirilmiştir.

4. Hükümet’in Alevilik inancına yönelik bakış açısı ve Hükümet tarafından sunulan bilimsel görüş

43. Hükümet Mahkeme’ye sunduğu görüşlerde, İslam dünyasında ortaya çıkan ve İslam hukuku veya inancına veya tasavvuf düşünce ekollerine (tasavvuf ekolleri) dayanan hareketlerin İslam öğretisinin tek doğru biçimi olarak kabul edilemeyeceğini ileri sürmüştür. Sonuç olarak, Hıristiyanlıktakinden farklı olarak, bu düşünce ekolleri arasında bariz bir farklılık bulunmamaktadır. Bu nedenle, Hıristiyanlıktan farklı olarak, tasavvuf kardeşliği veya hareketine dini kimlikleri konusunda soru sorulduğunda, tasavvufi inançlara bağlı olduklarından veya bir tasavvuf ekolüne ait olduklarından bahsetmeksizin, ilk ve öncelikli olarak kendilerini Müslüman şeklinde tanımlarlar. Ayrıca kökleri binlerce yıl önceye dayandırılan Alevilik yeni bir dini hareket olarak değerlendirilemez.

Hükümet Müslüman toplumlarda, Kuran ve Hazreti Muhammed’in uygulamaları üzerinde kurulmuş olan kurumsal bir İslam olduğunu eklemiştir. Sonradan ortaya çıkan farklılıklar genel olarak anlaşıldığı gibi İslam’la ilgili değildir. Daha ziyade, dinin ve dini yaşamın bir bütün olarak algılanma biçimiyle ilgilidir. Bu nedenle bu farklılıklar İslam içerisinde bölünme olarak değerlendirilemez.

44. Hükümet bu argümanını desteklemek amacıyla, altı ilahiyat profesörü ve bir sosyoloji profesörü tarafından imzalanan Bilimsel Görüşü sunmuştur. Bu görüşe göre, din akademisyenleri tarafından kabul gören genel sınıflandırma temelinde, dini gruplar, din, mezhep ve mistik yapılanmalar olmak üzere üç temel yapıdan oluşur. Görüşte ayrıca, Alevi inancı dâhil olmak üzere, tasavvufi düşünce ve uygulamaların Müslüman toplumlar içerisinde üçüncü kategoriye (mistik yapılanmalar) oluşturduğu ifade edilmiştir. Aleviler İslam'a bağlıdır ve Kuranın son kutsal kitap olduğunu ve Muhammed'in son peygamber olduğunu kabul ederler. Görüşte ayrıca, namaz, oruç ve haccın, mezhebi ve meşrebi ne olursa olsun bütün Müslümanlara ait ortak ibadetler olduğu kanaatine varılmıştır. Alevi kaynaklarda namaz ve Ramazan orucuna önem verildiği görülmüştür. Ayrıca sosyolojik çalışmalarda ülkenin çeşitli bölgelerinde bu ritüelleri yerine getiren Alevilerin olduğu tespit edilmiştir. Görüşte, Alevi inancının Hak, Muhammed ve Ali üçlemesine göre ocaklar etrafında şekillenmiş bir sosyal sisteme bağlı olan tasavvufi bir gelenek veya ekol olarak değerlendirilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Bu durum yalnızca bir Tanrı (Allah) olduğu, Hazreti Muhammed'in peygamber olduğu ve Ali'nin peygamberin velisi olduğu anlamına gelir. Alevi toplumuna ilişkin bir başka merkezi kavram, Muhammed'in ailesi anlamına gelen Ehl-i Beyt terimidir.

Bu görüşe göre, "Sünnilik" terimi, Hazreti Muhammed'in yaşam tarzını temsil eden "Sünnet" veya "Ehl-i Sünnet" anlamına gelir. Ehl-i Sünnet denildiğinde genellikle Selefilik, Eş'arilik ve Maturidilik'ten oluşan itikadi mezhepler ile Hanefilik, Malikilik, Şafiiilik ve Hanbelilikten oluşan fıkıh mezheplerinin meydana getirdiği bir kitle anlaşılır. Ehl-i Sünnet âlimlerine göre nasslardan (Kur'an ve Sünnet/Peygamber'in söz ve fiilleri) isabetli hükümler çıkarmak ve ihtilafı konuların çözümüne ulaşabilmek için anlamı açık olan muhkem ayetlerden hareket etmek, sahih hadislerin beyanlarını dikkate almak, nassları bütünlük içinde anlamaya çalışmak, nakli ve akli bir

zaruret olmadıkça nasların zahirine bağı kalıp aklı nakle tabi kılmak gerekir.

Görüşte ayrıca, Alevilikle Sünniliğin birbiriyle karşılaştırılmasının veya cemevlerinin statüsünün ibadethanelerle karşılaştırılmasının teknik olarak doğru olmadığı, cemevlerinin Alevilik inancını benimseyenlerin adap ve erkânlarını yerine getirdikleri yerler olduğu ifade edilmiştir. Sonuç olarak Aleviliğin yalnızca Kadirilik, Nakşibendîlik gibi diğer İslami tasavvuf ekolleriyle kıyaslanabileceği belirtilmiştir.

II. İLGİLİ İÇ HUKUK VE UYGULAMALAR

A. Anayasa

45. Anayasanın ilgili hükümleri şunu öngörmektedir.

Madde 2

“Türkiye Cumhuriyeti, toplumun huzuru, millî dayanışma ve adalet anlayışı içinde, insan haklarına saygılı, Atatürk milliyetçiliğine bağı, başlangıçta belirtilen temel ilkelere dayanan, demokratik, lâik ve sosyal bir hukuk Devletidir.”

Madde 4

“Anayasanın 1 inci maddesindeki Devletin şeklinin Cumhuriyet olduğu hakkındaki hüküm ile, 2 nci maddesindeki Cumhuriyetin nitelikleri ve 3 üncü maddesi hükümleri değiştirilemez ve değiştirilmesi teklif edilemez.”

Madde 10

“Herkes, dil, ırk, renk, cinsiyet, siyasî düşünce, felsefî inanç, din, mezhep ve benzeri sebeplerle ayırım gözetilmeksizin kanun önünde eşittir.

Kadınlar ve erkekler eşit haklara sahiptir. Devlet, bu eşitliğin yaşama geçmesini sağlamakla yükümlüdür. Bu maksatla alınacak tedbirler eşitlik ilkesine aykırı olarak yorumlanamaz.

Hiçbir kişiye, aileye, zümreye veya sınıfa imtiyaz tanınmaz.

Devlet organları ve idare makamları bütün işlemlerinde kanun önünde eşitlik ilkesine uygun olarak hareket etmek zorundadırlar.”

Madde 14

“Anayasada yer alan hak ve hürriyetlerden hiçbiri, Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü bozmayı ve insan haklarına dayanan demokratik ve lâik Cumhuriyeti ortadan kaldırmayı amaçlayan faaliyetler biçiminde kullanılamaz.

Anayasa hükümlerinden hiçbiri, Devlete veya kişilere, Anayasayla tanınan temel hak ve hürriyetlerin yok edilmesini veya Anayasada belirtilenden daha geniş şekilde sınırlandırılmasını amaçlayan bir faaliyette bulunmayı mümkün kılacak şekilde yorumlanamaz.

Bu hükümlere aykırı faaliyette bulunanlar hakkında uygulanacak müeyyideler, kanunla düzenlenir.”

Madde 24

“Herkes, vicdan, dinî inanç ve kanaat hürriyetine sahiptir.

14 üncü madde hükümlerine aykırı olmamak şartıyla ibadet, dinî âyin ve törenler serbesttir.

Kimse, ibadete, dinî âyin ve törenlere katılmaya, dinî inanç ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz; dinî inanç ve kanaatlerinden dolayı kınanamaz ve suçlanamaz.

Din ve ahlâk eğitim ve öğretimi Devletin gözetim ve denetimi altında yapılır. Din kültürü ve ahlâk öğretimi ilk ve ortaöğretim kurumlarında okutulan zorunlu dersler arasında yer alır. Bunun dışındaki din eğitim ve öğretimi ancak, kişilerin kendi isteğine, küçüklerin de kanunî temsilcisinin talebine bağlıdır.

Kimse, Devletin sosyal, ekonomik, siyasî veya hukukî temel düzenini kısmen de olsa, din kurallarına dayandırma veya siyasî veya kişisel çıkar yahut nüfuz sağlama amacıyla her ne suretle olursa olsun, dini veya din duygularını yahut dince kutsal sayılan şeyleri istismar edemez ve kötüye kullanamaz.”

Madde 136

“Genel idare içinde yer alan Diyanet İşleri Başkanlığı, lâiklik ilkesi doğrultusunda, bütün siyasî görüş ve düşüncülerin dışında kalarak ve milletçe dayanışma ve bütünleşmeyi amaç edinerek, özel kanununda gösterilen görevleri yerine getirir.”

Madde 174

“Anayasanın hiçbir hükmü, Türk toplumunu çağdaş uygarlık seviyesinin üstüne çıkarma ve Türkiye Cumhuriyetinin lâiklik niteliğini koruma amacını güden, aşağıda gösterilen inkılâp kanunlarının, Anayasanın halkoyu ile kabul edildiği tarihte yürürlükte bulunan hükümlerinin, Anayasaya aykırı olduğu şeklinde anlaşılabilir ve yorumlanamaz:

...

(3) 30 Teşrinisâni 1341 (1925) tarihli ve 677 sayılı Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklar ile Bir Takım Unvanların Men ve İlgasına Dair Kanun;

...”

B. Diyanet İşleri Başkanlığının görevleri

46. 22 Haziran 1965 tarihli 633 sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanunun ilgili hükümleri aşağıdaki gibidir:

Madde 1

“İslam Dininin inançları, ibadet ve ahlak esasları ile ilgili işleri yürütmek, din konusunda toplumu aydınlatmak ve ibadet yerlerini yönetmek üzere; Başbakanlığa bağlı Diyanet İşleri Başkanlığı kurulmuştur.”

Madde 5

“Din İşleri Yüksek Kurulu, Başkanlığın dini konularda en yüksek karar ve danışma organı olup on altı üyeden oluşur.

(a) İslam dininin temel bilgi kaynaklarını ve metodolojisini, tarihî tecrübesini ... dikkate alarak dinî konularda karar vermek, görüş bildirmek ve dinî soruları cevaplandırmak.

...

(c) Yurt içinde ve yurt dışında İslam dinine mensup farklı dinî yorum çevrelerini, dinî-sosyal teşekkülleri ve geleneksel dinî-kültürel oluşumları incelemek, değerlendirmek, bu konularda ilmî ve istişari toplantılar, konferanslar düzenlemek ve çalışmalar yapmak.

...”

Madde 7

“Başkanlığın hizmet birimleri, görevleri ve yetkileri şunlardır:

(a) Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü

(1) Cami ve mescitleri ibadete açmak, yönetmek, ibadet ve irşat hizmetlerini yürütmek...

...

(10) İslam dinine mensup farklı dinî yorum çevreleri, dinî-sosyal teşekküller ve geleneksel dinî-kültürel oluşumlarla ilgili çalışmalar yapmak.

...

(d) Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü

(1) Uluslararası antlaşmalar ve ilişkiler çerçevesinde ... yurt dışındaki vatandaşlarımızın din hizmetleri ve din eğitimi ile ilgili işlerini yürütmek... .

...”

Madde 35

“Cami ve mescitler Diyanet İşleri Başkanlığının izni ile ibadete açılır ve Başkanlıkça yönetilir. Hakiki ve hükmi şahıslar tarafından yapıldığı halde izinli veya izinsiz olarak ibadete açılmış bulunan cami ve mescitlerin yönetimi üç ay içinde Diyanet İşleri Başkanlığına devredilir. Diyanet İşleri Başkanlığınca buralara imkanlar nispetinde kadro tahsis edilir...”

47. Bu Kanununun 9 ve 11. maddeleri uyarınca, Diyanet İşleri Başkanlığı personeli, 14 Temmuz 1965 tarihli 657 sayılı Devlet Memurları Kanununda belirtilen gereklilikleri yerine getirmelidir.

C. İbadethanelerin Türk hukukundaki statüsü

48. Bakanlar Kurulu tarafından 18 Şubat 1935 tarihinde kabul edilen Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dair Kanununun Tatbik Suretini Gösterir Nizamname'nin 3. maddesi aşağıdaki gibidir:

“Mabedler her din ibadetine mahsus ve usule muvafık olarak teessüs etmiş olan kapalı mahallerdir.”

49. Türk hukuku kapsamında “ibadethane” veya “mabed” statüsü verilmesi için herhangi bir özel usul bulunmamaktadır. Uygulamada yukarıda bahsedilen kararname, ibadethane ve bir dinin gereğinin yerine getirilmesi arasında bağlantı olmasını gerektirecek şekilde yorumlanır. İlgili mevzuatta, sırasıyla İslam, Hıristiyanlık ve Yahudilik dinleri için yalnızca camiler (ve mescitler), kiliseler ve sinagoglar açıkça ibadethane olarak sınıflandırılır.

İbadethane olarak sınıflandırma işlemi, önemli hukuki sonuçları içerisinde barındırır. İlk olarak, ibadethaneler bazı vergilerden muaf tutulmaktadır. İkinci olarak, elektrik faturaları Diyanet İşleri Başkanlığı fonundan karşılanır. Son olarak, kentsel gelişim planları hazırlanırken, kuruluşları belirli koşullara bağlı olan ibadethaneler için bazı hükümler konulmalıdır (bk. yukarıda anılan *Cumhuriyetçi Eğitim ve Kültür Merkezi Vakfı*, §§ 20-28).

2. Bakanlar Kurulunun 2002/4100 sayılı Kararnamesi

50. Bakanlar Kurulu tarafından kabul edilerek 23 Mayıs 2002 tarihinde Resmi Gazetede yayımlanan 2002/4100 sayılı Kararnamenin ilgili kısımları aşağıdaki gibidir:

Madde 2

“Aşağıda belirtilen elektrik abone grubunda yer alan Türkiye Elektrik Dağıtım A.Ş. veya Türkiye Elektrik Ticaret ve Taahhüt A.Ş. müşterisi kişi ya da kurumlar, bu

Kararın 3. maddesinde belirtilen koşullar çerçevesinde 4736 sayılı Kanunun 1. maddesinin birinci fıkrası hükmünden muaftır.

...

(e) Hayır kurumları, dernekler, vakıflar, müzeler, resmi okullar...

(f) İbadethaneler (cami, mescit, kilise, havra, sinagog)..."

Madde 3

"Bu kararın 2. maddesinde belirtilen abone gruplarına uygulanacak tarifeler aşağıdaki usullere göre belirlenir.

...

(e) Hayır kurumları, dernekler, vakıflar, müzeler, resmi okullar ... abone grubu için, adı geçen gruba uygulanan ortalama satış fiyatı ile mesken abone grubuna uygulanan aylık ortalama satış fiyatı arasındaki fark kilowatt-saat başına 15.000 TL'yi geçemez...

(f) ...İbadethanelerin elektrik enerjisi ... giderleri de Diyanet İşleri Başkanlığının ... bütçesine konulacak ödeneklerden karşılanır."

51. 19 Ocak 2002 tarihinde Resmi Gazete'de yayımlanan 4736 sayılı Kanunun 1(1) maddesine göre, bazı kamu kuruluşları elektrik faturalarının ödenmesinden muaf tutulmaya uygun değildir.

D. Tekke ve zaviyelerin kapatılması ve bazı unvanların yasaklanması ve iptal edilmesi

52. 30 Kasım 1925 tarihli ve 677 sayılı Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklar ile Bir Takım Unvanların Men ve İlgasına Dair Kanunun 1. maddesi aşağıdaki gibidir.

"Türkiye Cumhuriyeti dahilinde gerek vakıf suretiyle gerek mülk olarak şeyhının tahtı tasarrufunda gerek suveri aharla tesis edilmiş bulunan bilümmü tekkeler ve zaviyeler sahiplerinin diğer şekilde hakkı temellük ve tasarrufları baki kalmak üzere kamilen seddedilmiştir. Bunlardan usulü mevzuası dairesinde filhal cami veya mescit olarak istimal edilenler ipka edilir.

“Alelümum tarikatlerle şeyhlik, dervişlik, müritlik, dedelik, seyitlik, çelebilik, babalık ... gibi unvan ve sıfatların istimali ... memnudur. Türkiye Cumhuriyeti dahilinde ... bir tarikata ... müstenit olanlarla bilümum sair türbeler mesdut ve türbedarlıklar mülğadır. Seddedilmiş olan tekke veya zaviyeleri veya türbeleri açanlar veyahut bunları yeniden ihdas edenler veya ayını tarikat icrasına mahsus olarak velev muvakkaten olsa bile yer verenler ve yukarıdaki unvanları taşıyanlar veya bunlara mahsus hidematı ifa veya kıyafet iktisa eyleyen kimseler üç aydan eksik olmamak üzere hapis ve ... cezayı nakdiile cezalandırılır.”

E. Alevi çalıştaylarının ardından düzenlenen nihai rapor

53. Alevi çalıştaylarının ardından düzenlenen nihai raporun (bk. yukarıdaki 41. paragraf) ilgili kısımları aşağıdaki gibidir:

“... Yanlış bir şekilde sık sık birbiriyle kıyaslanabilir düzeyde yansıtılsa da gerçekte Sünnilikle Alevilik ne türdeşdir ne de aynı statüde değerlendirilebilecek yapısal özelliklere sahiptir....

... Türkiye'nin sosyo-politik dini gerçekliğinin ayrılmaz bir parçası olarak Alevilik, gerek inanç evreni gerekse gündelik yaşamı kuşatan ve besleyen gelenek ve uygulamalarıyla pek çok araştırmacının zaman zaman tarikat, zaman zaman da mezhep olarak değerlendirmekte bir sakınca görmedikleri, İslâmi bir teoloji ve terminolojiyle hayat bulmuş özgün bir oluşumu ifade etmektedir.... Günümüzde bu belirsizliğe marjinal düzeyde de olsa Aleviliği bir din olarak gören eğilimleri de eklemek gerekecektir. Sünnilik ... usul ve referans değerleri açısından Alevilikten ayrışır... [s. 40-41].

Sünnilik yazılı, formel ve normatif özellikleriyle tebarüz ederken, sözlü bir gelenek içinde hayat bulan Alevilik ise kültürel yönelim ve tercihleriyle dikkat çekmektedir. Gerçi Sünnilik ve Aleviliğin ortak bazı özelliklerinden de kuşkusuz söz edilebilir ancak birbirlerinden açıkça farklılaşan inançsal vurgu ve uygulamalarıyla, davranış, tören ve referans sistemleriyle bir özdeşlik iddiasında ısrar etmek gereksiz bir uğraştır. Buna karşılık Alevi ve Sünnilerin İslâm temelindeki dinsel ve kültürel ortaklıkları tartışmasız bir yakınlık üretme gücüne sahiptir... [s. 41].

... Osmanlı döneminde toplum yapısına taşınan Alevilik, artık Sünnilikten ayrı tutulmayı zorunlu kılan bir topluluğun temsili olarak anlaşılmalıdır. ... Anadolu

Aleviliğinin, ... bugün kendine özgü bir yapılanma olarak değerlendirilmesi daha uygun olacaktır.... [s. 42].

... Aleviliğın bugün bilinen yapılanmasına yön veren asıl tercihler, 16. yüzyıldan itibaren netleşmeye başlamıştır. Alevilik, Şii ve Sünni İslâm yorumlarından başlangıç itibariyle uzaklaşmış, ancak bu geleneklerle temastan da hiçbir şekilde vazgeçmemiştir. Esasen bu ilişki, onun senkretik yapısının da en tipik özelliğidir. Buna karşılık Alevilik, İslâm öncesi dini geleneklerle harmanlanan zihniyet yapısını İslâm’la da buluşturup özdeşleştirmeyi başarmış, ana damar İslâm algısı, süreç içinde değişik inanç ve dini karakterlere açık yeni bir inanca dönüşmüştür. [s. 45].

... Çalıştaylarda Aleviliğın İslâm üst başlığı altında “Hak-Muhammed-Ali” kavramları etrafında oluşan bir inanç ve erkân yolu olduğu konusunda bir mutabakat sağlanmıştır. [s. 91].

...

... Cemevlerinin henüz resmi bir statüye kavuşturulmamış olması ve inanç rehberleri olarak bilinen “dede”lerin hukuki açıdan kanunsuz sayılmaya devam etmesi Alevilerin kurumsal sorunlarını besleyen temel konular arasında yer almaktadır...

Modern bir yapılanma olarak cem evleri, Aleviliğın olmazsa olmaz sayılabilecek ritüelleri arasında yer alan “ayin-i cem”lere dayanmaktadır.

Alevilikte en önemli inançsal etkinlik, dede ya da pir olarak bilinen rehberlerin gözetiminde yapılan “ayin-i cem” toplantılarıdır. [s. 161].

Halen ülke genelinde meşruluğu hiçbir yasal dayanağa dayanmıyor olsa da cem evleri fiili bir durum olarak (de facto) varlığını sürdürmeye devam etmektedir. [s. 164].

Bütün bu gelişmelere rağmen dedenin cemaat içindeki rolü hala tartışılmazdır. [s. 167].

Dedelerin bugün korunması bir hayli güç ve bir o kadar da paradoksal sayılabilecek misyonları karşısında başta yasalardan kaynaklanmak üzere pek çok noktada derinleşen sorunları mevcuttur. Her şeyden önce yasalar, dedeliğın ... bütün rol ve misyonlarını tartışmasız bir şekilde reddetmektedir... Bu nedenle tabiri caizse Cumhuriyet dönemi Aleviliği, kelimenin tam anlamıyla “dedesiz ve ritüelsiz bir Alevilik” olarak sürdürülmek zorunda kalmıştır. [s. 168].

Aleviler dini bilgi sahibi görevlilerinden yoksundur. Hz. Peygamber soyundan gelen dedeler, şecereleri, “Nakibu’l-Eşraf” onayı taşıyalar bile bu onlara bugünün kamu hizmeti yapılanmalarında hiçbir şekilde söz alma hakkı vermemektedir. [s. 169].

Aleviler Diyanet hizmetlerinde ödedikleri vergi paylarının göz ardı edilemeyeceğini ifade ederek, vatandaşlık yükümlülüklerini her durumda bihakkın yerine getirmelerine karşılık kendilerine yönelik özel bir düzenlemenin şimdiye kadar yapılmamış olmasına sitem etmekte ve devletin yeni bir yapılanmaya giderek Aleviliğe de adil ve hak bilir düzeyde alan açmasını istemektedirler. ... [s. 171].

Öte yandan cem evlerinin birer ibadethane olarak tescil edilmesi de, Aleviler arasında heyecan verici bir talep olarak öne çıkmaktadır. Şurası bir gerçek ki, günümüzde Aleviler kendi ritüellerini genel Müslüman kamuoyu gibi camilerde gerçekleştirilmekte, ayin-i cemlerini cem evlerinde yapmaktadırlar. Cemlerini ibadet olarak takdim ederken cem evlerini de ibadethane olarak görmektedirler. Bugün Aleviler arasında genel kabul gören bu yaklaşım cem evlerinde gerçekleştirilen ritüellerin Alevi ibadetlerinin esası bir parçası olduğunda oldukça karardır. [s. 171-72].

Sünni katılımcılara göre camiye cem eviyle eşitleme, hatta birbirleriyle kıyas ya da takas etme çabası hem Alevilik için hem de İslâm için yıkıcı bir taleptir. ... Ancak burada özellikle dikkat edilmesi gereken nokta, her şeyden önce Sünni tarikatların, tarikat adab ve erkânını icra ettikleri dergâhlarla cami arasında her zaman bir geçişliliğin olduğudur. Tipik bir Sünni, hem ... tekke veya dergâha hem de ... Camiye gitmekte hiçbir çelişki görmemektedir. ... Ancak istisnai örnekleri olmakla beraber yaygın Alevi temsiline caminin yeri her zaman tartışmalı olmuştur... Genel Sünni kamuoyu Alevileri ... camiyle ilişki içinde görmekten ... hoşlansalar da bugün hemen her Alevi örneğinde kolayca karşılaşılan gerçek, Alevileri temsil eden mekânların camilerden çok cem evleri olduğudur. [s. 174-75].

... Aşağıda sıralanan hususların Hükümet tarafından değerlendirilmeye alınması, toplumsal barış ve esenlik arayışındaki her bir vatandaş için kayda değer bir gelişme sağlayacaktır [s. 189-94]:

I. Aleviliğin çerçeveselendirilmesi ve tanımlanması bütünüyle Alevilerin uhdesinde olmalıdır...

II. Aleviler devlet ve toplum nezdinde ayrımcılığa uğradıklarını ifade etmektedirler. Devletin, şeffaflık içinde bu algının ortadan kaldırılması için acilen rahatlatıcı adımlar

atması gerekir... Ancak bütün bunlarla birlikte her şeyden önce ayrımcılığa yol açan uygulamalara son verilmesi ve özellikle de hukuki mevzuatın ayrımcılığı besleyen ve kurumsallaştıran öğelerden bir an önce arındırılması gerekmektedir

...

IV. Alevi sorunu hukuk devleti normlarıyla hiçbir şekilde çelişmeyen bir laiklik anlayışı içinde ele alınmalı ve çözümlenmelidir...

...

X. Aleviler İslâm dairesi ve Müslümanlık ortak paydası içinde Diyanet'in sunduğu hizmetlerden yararlanma hakkına her Sünni vatandaş kadar sahip olmalıdır...

XI. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın mevcut statüsüyle, Sünnilik dışındaki diğer İslâm temelli inanç gruplarına nasıl hizmet götüreceği ... konusunda hukuki çerçevede birtakım çalışmalar yapılması gerekir.

...

XIV. İnanç hizmetleri konusunda Diyanet İşleri Başkanlığı'yla hiçbir bağ kurmak istemeyen Alevilerin talepleri de göz ardı edilmemeli, durumlarına uygun bir yapılanmaya devlet ve toplum gereklilikleri içinde, laiklik ilkesini koruyarak, fırsat verilmelidir.

XV. Zorunlu din derslerinin uygulamada ortaya çıkan sorunlarının ortadan kaldırılması için Anayasa'da yeni bir düzenleme yapılması şarttır...

...

XXII. Cemevlerine hukuki bir statü kazandırılmalı, bu çerçevede gerekli ihtiyaçlar eşitlik ilkesine uygun bir şekilde devletçe karşılanmalıdır.

XXIII. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın hizmetlerini kendileri için yeterli görmeyen ya da bu hizmetlerden hiçbir şekilde yararlanamayan, yararlanmak istemeyen inanç gruplarının talep ve isteklerini incelemek, değerlendirmek ve Anayasa'ya uygun bir şekilde sonuçlandırmak üzere bir hukuk komisyonu kurulmalıdır...

XXIV. İnanç vergisi önerisi, toplumsal, dinsel ve kültürel maliyetleri bütün boyutlarıyla birlikte ele alınarak değerlendirilmelidir.

...”

III. İLGİLİ ULUSLARARASI MEVZUAT

A. Avrupa Konseyi

1. Avrupa Hukuk Yoluyla Demokrasi Komisyonu (Venedik Komisyonu) tarafından kabul edilen metinler

(a) Din veya inançları etkileyen yasaların incelenmesinde temel çizgiler

54. Venedik Komisyonu tarafından 59. Genel kurulda kabul edilen “Din veya inançları etkileyen yasaların incelenmesinde temel çizgiler” (Venedik, 18 ve 19 Haziran 2004, CDL-AD(2004)028) başlıklı belgenin ilgili kısımları aşağıdaki gibidir:

“Mevzuatta sıklıkla ortaya çıkan önemli hususlar

...

2. “*Din*” tanımı. Mevzuatta sıklıkla “din” veya bu kelimeyle bağlantılı terimlerin açıklanması konusunda anlaşılabilir bir girişim mevcuttur (‘mezhep’, ‘ekol’, ‘geleneksel din’, vb.). Bu terimlere ilişkin olarak uluslararası hukukta genel anlamda kabul edilmiş bir tanım bulunmamaktadır. Din kavramında yaygın olan anlam belirsizliği nedeniyle, bu tür terimlerin yasal manada tanımlanamayacağı ileri sürülmüştür. Tanımlama bağlamında yaygın şekilde yapılan hata, bir şeyin din olarak değerlendirilmesi için bir Tanrıya inanılmasının zorunlu olduğu yönündeki düşüncedir. Bu hususta en belirgin örnekler tanrı inancı içermeyen Budizm ve çok tanrılı olan Hinduizm’dir...

3. *Din veya inanç*. Uluslararası standartlarda münferit anlamda bir dinden ziyade, “din veya inançtan” bahsedilir. “İnanç” yönü genellikle insanlık ve dünya hakkında asli olan ve derinden inanılan vicdani inanışlarla ilgili olarak ortaya çıkar. Bu nedenle örneğin ateizm ve agnostisizmin genel olarak dini inançlara sağlanan korumadan eşit şekilde faydalanması gerektiği kanaati oluşmuştur. Mevzuat kapsamında inananların haklarının yeterli şekilde korunmaması (veya bu haklara hiç değinilmemesi) sıklıkla görülen bir durumdur...

B. Din veya inanç özgürlüğüne ilişkin uluslararası standartları belirleyen temel değerler

Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı bölgesi içerisinde, uygulanabilir uluslararası insan hakları yasalarında oluşturulduğu gibi din veya inanç özgürlüğünün sınırlarına ilişkin olarak geniş kapsamlı bir fikir birliği mevcuttur. Bu alandaki mevzuat hususunda dikkate alınması gereken temel noktalar aşağıdaki hususları içermektedir:

1. *İçsel özgürlük (bireysel alan)*. Temel uluslararası yasalar, “herkesin düşünce, vicdan ve din özgürlüğüne” sahip olduğunu doğrulamaktadır. Dinin açıklanmasının aksine, düşünce, vicdan ve din özgürlüğü kesindir ve kısıtlamalara tabi tutulamaz. Bu nedenle örneğin, dini inançların açıklanmasını zorunlu kılan yasal gerekliliklere müsaade edilemez...”

(b) Din veya İnanç Topluluklarının Tüzel Kişiliği Hakkında Kılavuz İlkeler

55. Din veya İnanç Topluluklarının Tüzel Kişiliği Hakkında Kılavuz İlkeler, 13 ve 14 Haziran 2014 tarihinde 99. Genel kurul sırasında Venedik Komisyonu tarafından kabul edilmiştir (Venedik, CDL-AD(2014)023). Bu kılavuz ilkelerin ilgili kısımları aşağıdaki gibidir (referanslar çıkarılmıştır):

“Bölüm IV. Din veya İnanç Toplulukları veya Kuruluşlarının İmtiyazları

38. Devletler din veya inanç topluluklarına veya kuruluşlarına birtakım imtiyazlar tanımayı tercih edebilir. Buna örnek olarak, din veya inanç topluluklarına vergi sistemi üzerinden veya resmi yayın kuruluşlarında üyelik tesis etmek suretiyle maddi destek sunularak devlet sübvansiyonları sağlanması verilebilir. Ancak bu tür yardımlar verilirken din veya inanç topluluklarına birtakım ek şartlar getirilebilmekle birlikte, bu şartların orantılı olması ve ayrımcılık içermemesi gerekmektedir.

...

39. Bu tür imtiyazları tanımak devletin yetkisi dahilinde olmakla birlikte, bu imtiyazların ayrımcılık içermeyen bir tarzda tanınıp uygulanmasını sağlamakla yükümlüdür. Bunun için, söz konusu muamelenin objektif ve makul bir gerekçeye dayanması, yani meşru bir amaç taşıması ve başvuru araçları ile taşınan amaç arasında makul bir orantılılık ilişkisi bulunması gerekmektedir.

40. Daha ayrıntılı belirtmek gerekirse, devlet ile belirli bir dini topluluk arasındaki anlaşmaların varlığı veya akdi, ya da belirli bir dini topluluk lehine özel bir rejim tesis eden bir hukuki düzenleme, söz konusu muamele farklılığı için objektif ve makul bir gerekçe bulunması ve bu yönde istek sergileyen diğer dini topluluklar tarafından da

benzer anlaşmalar akdedilebilecek olması kaydıyla, prensip olarak din veya inanç temeline dayalı ayrımcılık yasağı hakkına aykırı sayılmamaktadır. Anlaşmalarda ve mevzuatta, farklı dinlerin belirli bir ülkenin tarihi ve toplumu açısından oynadığı ve oynamış olduğu rolün tarihsel açıdan farklılıkları teslim edilip belirtilebilir. Kanunen özel bir statü –esaslı imtiyazların sağlanmasıyla birlikte– tanınmak suretiyle din veya inanç toplulukları arasında bir muamele farklılığı yaratırken bu ayrıcalıklı muameleyi söz konusu statüye dahil edilmeyen diğer din veya inanç topluluklarına tanımamak, devlet özel statü ile bağlantılı olarak dini topluluklara tüzel kişilik verilmesine dair bir yasal çerçeve oluşturduğu müddetçe din temeline dayalı ayrımcılık yasağı şartına aykırı sayılmamaktadır. Buna istekli olan tüm din veya inanç topluluklarına bu statüye başvurmak konusunda adil bir fırsat tanınmalı ve bu yönde getirilen kriterler ayrımcılık içermeyen bir tarzda tatbik edilmelidir.

41. Bir dinin devlet dini olarak tanınması, resmi veya geleneksel din olarak kabul edilmesi veya söz konusu dine inananların nüfusun büyük bir çoğunluğunu oluşturması özel statü tanıma konusunda kabul edilebilir bir gerekçe oluşturabilmekle birlikte, bunun diğer dinlere inananların veya inançsızların bir insan hakkı ve temel özgürlükten yararlanmaları bakımından herhangi bir engel yaratmaması veya bu kesimlere yönelik herhangi bir ayrımcılığa yol açmaması gerekmektedir. Daha ayrıntılı belirtmek gerekirse, devlet memuriyetine seçilme ehliyetini sınırlandıran ya da devlet dini veya egemen din mensuplarına ekonomik imtiyazlar tanıyan yahut diğer inançların uygulamasına özel sınırlandırmalar getiren tedbirler gibi bahsi geçen diğer kesimler açısından ayrımcılık teşkil eden kimi tedbirler din veya inanca dayalı ayrımcılık yasağına ve eşit koruma güvencesine aykırıdır.

42. Din veya inancın başkalarıyla birlikte topluca açıklanması özgürlüğü ve tüzel kişilik hakkı da dahil olmak üzere, bu belgenin ikinci ve üçüncü bölümünde ele alınan haklar bir imtiyaz olarak değil, din veya inanç özgürlüğünün temel bir ögesini oluşturan bir hak olarak görülmelidir. Daha ayrıntılı belirtmek gerekirse, yukarıda dile getirildiği üzere, tüzel kişilik hakkı, din veya inanç özgürlüklerini kullanmak isteyen kişi veya toplulukların bu yöndeki ehliyetlerini herhangi bir şekilde tescil işlemlerine veya benzeri kısıtlamalara tabi kılmak suretiyle haklarını kısıtlayan bir araç olarak kullanılarak suistimal edilmemelidir. Diğer taraftan, tüzel kişiliğe erişim mümkün olduğunca çok sayıda topluluğa açık olmalı ve herhangi bir topluluktan geleneksel veya tanınmış bir din veya inanç oluşturmadığı gerekçesiyle esirgenmemelidir. Tüzel kişilik tanınması usulü ile ilgili muamele farklılığı, ancak bu farklılığı haklı kılan objektif ve makul bir gerekçe bulunması, söz konusu muamele farklılığının (azınlık)

toplulukları ve bu topluluklara mensup kişiler tarafından din veya inanç özgürlüğünün kullanımı üzerinde orantısız bir etki yaratmaması ve bu toplulukların tüzel kişilik elde etmesi bakımından aşırı bir külfet doğurmaması halinde ayrımcılık yasağı ilkesi ile bağdaştırılabilir.”

2. *İrkçılığa ve Hoşgörüsüzlüğe Karşı Avrupa Komisyonu*

56. İrkçılığa ve Hoşgörüsüzlüğe Karşı Avrupa Komisyonu 10 Aralık 2010 tarihinde kabul edilen ve 8 Şubat 2011 tarihinde yayımlanan Türkiye’ye ilişkin dördüncü raporunda (TUR-CBC-IV-2011-005) diğerleri arasında aşağıdakileri ifade etmiştir:

“100. Alevi toplumunun nüfusun büyük çoğunluğuyla ilişkileri genelde iyidir. Ancak ilk ve ortaokullardaki din dersi (Anayasanın 24. maddesi ve 1739 sayılı Milli Eğitim Kanunu uyarınca bu ders zorunlu derstir) Aleviler için kaygı verici niteliklidir.
...

101. Alevi temsilcileri aynı zamanda devletin bazı inanç gruplarına tahsisat sağlayıp -örneğin ibadet yerlerinin elektrik giderlerinin karşılanması gibi- tümüne sağlamama gibi, ayrımcı bir davranış sergilediği konusunda şikayetçidirler. Özellikle halen cemevleri ibadet yeri sayılmamakta, (camiler, sinagoglar ve kiliselerin ibadet yeri olarak sayılmalarına karşın) ve yereldeki bazı istisnalar dışında devlet ödeneği alamamaktadırlar. Alevi liselerine de devlet desteği sağlanmamaktadır. 2009 yılında bir Alevilerin Sünni adetlerine göre gömülmesi de bazı Alevilerde rahatsızlık yaratmıştır.

102. ECRI hükümetin 2009 yılında, Alevileri ilgilendiren konularda doğrudan doğruya Alevilerle görüşmek ve söz konusu sorunları ele almak üzere Alevi topluluğu içindeki farklı gruplarla bir dizi çalıştay düzenlemiş olmasını ilgiyle izlemiştir. ECRI aynı zamanda, Türk hükümetinin demokratik açılımını Alevileri de içerecek şekilde genişletme niyetinde olduğuna dair haberleri de ilgiyle izlemektedir.

103. ECRI Türk yasalarını ve hukuki uygulamalarını, din eğitimi konusunda Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin gerekleriyle uyumlu hale getirmek üzere, Türk makamlarının, Zengin Hasan ve Eylem davalarında Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin kararının uygulanması için gerekli tüm tedbirleri tam olarak ve süratle almasını tavsiye eder.

104. ECRI, Alevi toplumunun özellikle de ibadet yerleriyle ve bunlara sağlanacak tahsisatla ilgili konularda ayrımcı davranışta bulunulduğuna ilişkin kaygılarını araştırarak, varsa herhangi bir ayrımcılık konusuyla ilgili tüm gerekli tedbirleri almasını tavsiye eder.

105. ECRI, yetkilileri Alevi toplumuyla olumlu bir diyalog oluşturarak bu toplumla iyi ilişkiler geliştirmeye yönelik gayretlerini sürdürmelerini kuvvetle teşvik eder.”

B. Birleşmiş Milletler

1. Medeni ve Siyasi Haklara ilişkin Uluslararası Sözleşme

57. Medeni ve Siyasi Haklara ilişkin Uluslararası Sözleşme'nin ilgili hükümleri aşağıdaki gibidir:

Madde 18

“1. Herkes düşünce, vicdan ve din özgürlüğüne sahip olacaktır. Bu hak, herkesin istediği dine ya da inanca sahip olması ya da bunları benimsemesi özgürlüğünü ve herkesin aleni veya özel olarak bireysel ya da başkaları ile birlikte toplu olarak, kendi din ya da inancını ibadet, icra, bunun icaplarını yerine getirme ya da öğretme bakımından ortaya koyma özgürlüğünü de içerir.”

Madde 26

“Herkes yasalar önünde eşittir ve hiçbir ayırım gözetilmeksizin yasalarca eşit derecede korunur. Bu bakımdan, yasalar her türlü ayırımı yasaklayacak ve ırk, renk, cinsiyet, dil, din, siyasal ya da başka fikir, ulusal ya da toplumsal köken, mülkiyet, doğum veya diğer statüler gibi, her bağlamda ayrımcılığa karşı eşit ve etkili korumayı temin edecektir.”

Madde 27

“Etnik, dinsel ya da dil azınlıklarının bulunduğu devletlerde, bu azınlıklara mensup olan kişiler, kendi gruplarının diğer üyeleri ile birlikte, kendi kültürlerinden yararlanma, kendi dinlerine inanma ve bu dine göre ibadet etme, ya da kendi dillerini kullanma hakkından yoksun bırakılmayacaklardır.”

2. Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komitesi

58. İnsan Hakları Komitesi 1993 yılında kabul edilen Medeni ve Siyasi Haklara ilişkin Uluslararası Sözleşme'nin 18. maddesiyle (düşünce, vicdan ve din özgürlüğü) ilgili olarak 22 No.lu Genel Görüşünde aşağıdakileri ifade etmiştir:

“2. Madde 18, din veya inancını açıklamama hakkıyla birlikte, teizm, nonteizm ve ateizm inançlarını da koruma altına alır. “İnanç” ve “din” ifadeleri, geniş kapsamlı olarak yorumlanır. Madde 18 uygulamada, geleneksel dinler veya geleneksel dinlere benzer özellik ve uygulamalara sahip olan din ve inançlarla sınırlı değildir. Bu nedenle Komite, yeni kurulmuş olmaları veya hâkim olan dini topluluklar açısından düşmanlığa maruz kalabilecek dini azınlıkları temsil etmeleri gibi sebepler de dâhil olmak üzere; herhangi bir gerekçeyle din veya inançlara karşı ayrımcılık yapılması eğilimini endişeyle karşılamaktadır.

...

4. Din veya inancını açıklama özgürlüğü, “tek başına veya topluca, kamuya açık veya kapalı yerlerde” gerçekleştirilebilir. İbadet, dini tören, uygulama veya öğretim şeklinde kullanılan bu özgürlük, geniş kapsamlı birçok eylemi içinde barındırır. İbadet kavramı, bir inancı doğrudan ifade etmeye yarayan dinsel ve törensel ritüel eylemleri kapsadığı gibi, bu eylemlere özgü farklı uygulamaları, ibadethanelerin inşasını, ritüele dayalı kalıp ifade ve nesnelerin kullanılmasını, sembollerin sunulmasını ve bayram veya dinlenme günlerine uyulmasını da kapsar... Ayrıca din veya inancın uygulanması veya öğretimi, dini grupların; dini liderlerini, din adamlarını ve öğretmenlerini seçme, dini eğitim kurumları ya da okullar kurma, dini içerikli metin veya ilan hazırlama ve dağıtma gibi temel etkinliklerini sürdürebilmeleri için gerekli eylemleri kapsar.

...

9. Bir dinin, devlet dini olarak tanınmış veya resmi veya geleneksel din olarak belirlenmiş olması veya o dini benimseyenlerin nüfusun çoğunluğunu oluşturması; Madde 18 ve 27 hükümleri de dâhil olmak üzere, Sözleşme çerçevesindeki hakların herhangi birinden yararlanılmasına hâlel getirmeyeceği gibi, başka dinlerin mensuplarına ya da inançsızlara yönelik herhangi bir ayrımcılığa da yol açmayacaktır. Özellikle, inanmayanlara yönelik ayrımcılık teşkil eden bazı tedbirler, örneğin, hâkim

dinin mensuplarına tanınan devlet hizmetine seçilme hakkını veya ekonomik özgürlükleri kısıtlayan tedbirler veya başka inançların uygulanmasına ilişkin olarak getirilen özel kısıtlamalar; 26. maddede belirtilen din veya inanç temelli ayrımcılığın yasaklanması ve eşit koruma güvencesine aykırıdır. Sözleşmenin 20. maddesinin 2. fıkrası çerçevesinde öngörülen tedbirler, dini azınlıklarla diğer dini grupların 18 ve 27. madde tarafından güvence altına alınan haklarının ihlal edilmesine yönelik olarak ve bu grupları hedef alan şiddet ve eziyet eylemlerine yönelik olarak önemli güvenceler sunar. Komite, ilgili taraf devletlerce, tüm din veya inançların uygulanması hususunda ihlal yaşanmaması ve bu inançlara mensup kişilerin ayrımcılığa maruz kalmaması amacıyla alınan önlemler hakkında bilgilendirmek ister. Benzer şekilde, 27. madde kapsamındaki dini azınlıkların haklarına saygı gösterilmesine ilişkin bazı bilgiler, düşünce, vicdan, din ve inanç özgürlüğünün taraf devletlerce ne derece uygulandığının değerlendirilmesi bakımından gereklidir. İlgili taraf devletler ayrıca, kanunlar ve içtihatlar çerçevesinde dine hakaret teşkil ettiği nedeniyle cezalandırılabilir olarak değerlendirilen uygulamalara ilişkin bilgileri de raporlarına dâhil etmelidir.

10. Bir inançlar bütünü anayasalarda, kanunlarda, iktidar partilerinin beyannamelerinde ve benzerlerinde veya fiili uygulamada resmi ideoloji olarak kabul görüyorsa; bu durum, madde 18 çerçevesindeki özgürlüklerin veya Sözleşme kapsamında tanınmış diğer haklardan herhangi birinin zedelenmesi sonucunu doğuramayacağı gibi, resmi ideolojiyi kabul etmeyen ya da buna muhalefet eden kişilere karşı herhangi bir ayrımcılığa da yol açmayacaktır.”

3. Birleşmiş Milletler Özel Raportörünün din ve inanç özgürlüğüne ilişkin 22 Aralık 2011 tarihli Raporu

59. Din ve inanç özgürlüğü Özel Raportörü Heiner Bielefeldt 22 Aralık 2011 tarihinde Birleşmiş Milletler Genel Kuruluna yıllık raporunu sunmuştur (A/HRC/19/60). Raporun mevcut davayla ilgili olan bölümleri aşağıdaki gibidir (referanslar çıkarılmıştır):

“D. Bazı din veya inanç topluluklarına yönelik olarak verilen ayrıcalıklı statü meselesi

59. Birçok devlet bazı din veya inanç topluluklarına veya -birçok durumda- yalnızca bazılarının tanınmak üzere özel statüler sunar. Bu tür bir özel statü genellikle

bir tüzel kişiliğin statüsüyle bağlantılı olan genel imkânların oldukça ötesine geçmektedir ve vergi muafiyeti, finansal yardımlar veya yayın ajanslarına üyeliği kapsayabilir. “Tanıma” ifadesi sıklıkla, bazı mezheplerin yararlanabileceği bazılarınsın yararlanamayacağı ayrıcalıklı statüye ilişkin olarak kullanılır.

60. Devletler tüzel kişilik anlamında genel bir statü edinmeleri amacıyla din veya inanç topluluklarına olanak tanıma hususunda açık bir insan hakları yükümlülüğüne sahipken; din veya inanç toplulukları adına daha özel bir statü sunulması doğrudan din veya inanç özgürlüğü konusundaki insan hakkından kaynaklanmaz. Geniş çaplı olanaklara yer vardır. Birçok devlet din veya inanç özgürlüğü alanındaki tanıtım çalışmalarının bir parçası olarak özel statü sunmuşken; diğer devletler bu şekilde bir yol izlememeye karar vermiştir. Din veya inanç özgürlüğünü geliştirme konusundaki yükümlülüklerinden kurtulmak amacıyla farklı yollar izlemeye karar vermişlerdir.

61. Devletlerin din veya inanç toplulukları adına bazı statüler vermesi durumunda, Devletler bu hükümlerin kavramsallaştırılması ve ayrımcılık gütmeyen bir biçimde uygulanmasını sağlamalıdır. Ayrımcılık yapılmaması, insan haklarının en önemli ilkelerinden biridir. Eşit ve ayrımcılık gütmeyen bir şekilde bütün insanlara yönelik olarak saygı gösterilmesi gerekliliğini içeren insanlık onuruyla ilgilidir...

62. Ne yazık ki Özel Raportör, bazı mezheplere özel statüler ve bunların beraberinde bulunan bazı ayrıcalıklar sunulurken, bazı mezheplere ise bu olanakların sunulmadığı yönünde ayrımcılık içeren uygulamalar ve Devlet politikaları hakkında birçok bilgi almıştır. Birçok davada, uygulanan kriterler belli belirsiz şekilde tanımlanır veya hiç tanımlanmaz. Diğer bazı davalarda, bazı dini mezheplerin baskın rol oynadığının ifade edildiği ülkenin kültürel mirasına genel bir atıfta bulunulur. Bu durumun tarihi anlamda doğru olmasına karşın, bir kişi bu tür bir tarihi referansın neden yasal bir metne veya Anayasa’ya yansıtılması gerektiğini merak eder. Belirli bir dine ilişkin baskın olan tarihi role yapılan gönderme, diğer din veya inançları benimseyenlere yönelik ayrımcı muameleye bahane olabilir. Durumun gerçekten bu şekilde olduğunu gösteren çeşitli örnekler mevcuttur.

63. Ayrıca, birçok Devlet resmi bir Devlet dini ve Devletlerin Anayasalarında dahi belirtilen özel statüler belirlemiştir. Birçok durumda, yalnızca bir dinin bu şekilde resmileştirilmesine rağmen, bir ülkede iki veya daha fazla Devlet dininin bulunduğu örnekler de mevcuttur. Bir Devlet dini belirlenmesine ilişkin pratik uygulamalar farklılık gösterebilir; Devlet dininin baskın rolünün mezhepsel yarışlara veya kamusal eleştiriye karşı korunması amacıyla katı tedbirler alınması bunlara örnek verilebilir...

Bazı mezheplere ayrıcalıklı statü tanınması veya resmi bir Devlet dini belirlenmesi bazen ulusal kimliğin geliştirilmesine yönelik Devlet politikasının bir parçasıdır. Ancak birçok örnek şunu göstermektedir ki; bu durum örneğin göçmen dini topluluklar veya yeni dini hareketler gibi azınlıklara yönelik olarak ciddi riskler teşkil eder.

...

IV. Sonuç ve Öneriler

...

72. Ayrıca, Devletlerin belirli finansal veya diğer imtiyazlarla bağlantılı olarak özel statü tanımaya karar vermesi durumunda, Devletler bu tür bir özel statünün hukuki veya fiili olarak diğer din veya inançların üyelerine yönelik bir ayrımcılık teşkil etmeyeceğini garantilemelidir. Özel Raportör resmi bir “Devlet dini” kavramına ilişkin olarak; uygulamada dini azınlıklar üzerinde olumsuz etkileri bulunmayan bu kavramın uygulanmasının düşünülmesinin imkansız olmasa dahi, zor olacağını ve dini toplulukların üyelerine yönelik ayrımcılık teşkil edeceğini ileri sürmektedir.

73. Özel Raportör yukarıda belirtilen görüşleri dikkate alarak, aşağıdaki tavsiyeleri bildirmek ister:

...

i) Belirli bir din ve inanç topluluğuna veya diğer gruplara yönelik olarak imtiyazlı hukuki statü sunulması durumunda, bu statü, ayrımcılık yapılmaması ilkesine katı bir biçimde uygun olmalı ve tüm insanların din veya inanç özgürlüklerine saygı gösterir nitelikte olmalıdır.

j) Devlet tarafından belirli bir din veya inanç topluluğuna yönelik olarak verilen özel statü ulusal kimlik politikası anlamında yasalaştırılmamalıdır. Zira bu durum azınlık topluluklarında yer alan bireyler üzerinde bazı olumsuz etkilere neden olabilir.”

IV. KARŞILAŞTIRMALI HUKUK

60. Avrupa Konseyi'nin 47 Üye Devletinin 34'üne¹ ilişkin Mahkeme'nin elindeki bilgilere göre, Devlet ile dini topluluklar arasındaki ilişkilerin düzenlenmesine ilişkin tek bir model mevcut değildir. Çeşitli Devletlerin anayasal sistemleri, üç kategoriye ayrılabilir geniş çeşitlilikte düzenlemeler içermektedir:

(a) Devlet ve dini örgütler arasında neredeyse tamamen ayrışma (örneğin Arnavutluk, Azerbaycan, Fransa'da olduğu gibi – bunun önemli istinasını Alsace-Moselle – Ukrayna ve bazı İsviçre kantonları teşkil etmektedir);

(b) Bir Devlet kilisesinin mevcut olması (örneğin Danimarka, İzlanda, İngiltere Kilisesi bakımından Birleşik Krallık, 2000 yılı öncesinde İsveç ve Avrupa'nın güneyinde ve doğusunda Ortodoks Kilisesinin veya diğer ulusal kiliselerin özel bir konuma sahip olduğu Ermenistan, Bulgaristan, Gürcistan, Yunanistan, Moldova, Romanya ve Sırbistan gibi bazı ülkelerde olduğu gibi); ve

(c) Sözleşme türünde düzenlemeler. Bu modelde, Devlet ve dini topluluklar arasında şekli ayrışma mevcut olmasına rağmen, Kilise ve Devlet arasındaki ilişkiler aralarındaki sözleşme veya anlaşmalara tabidir (Avrupa ülkelerinin çoğunda durum budur).

61. Ayrıca, ülkelerin çoğunda² bir dini mezhebin tanınmasını sağlamak için bir yöntem veya usul mevcuttur. Kriterlerin karşılanması halinde, ilgili dini topluluğa uygun yasal statü verilmektedir. Dini mezhep olarak resmen tanınmak için, çoğunluğun mensup olduğu dinden farklı bir dini topluluğun

¹ Arnavutluk, Ermenistan, Avusturya, Azerbaycan, Belçika, Bosna Hersek, Bulgaristan, Çek Cumhuriyeti, Danimarka, Estonya, Fransa, Gürcistan, Almanya, Yunanistan, Macaristan, İzlanda, İrlanda, İtalya, Letonya, Litvanya, Lüksemburg, Moldova, Polonya, Portekiz, Romanya, Sırbistan, Slovakya, Slovenya, İspanya, İsveç, İsviçre, eski Yugoslav Makedonya Cumhuriyeti, Ukrayna ve Birleşik Krallık.

² Arnavutluk, Ermenistan, Avusturya, Azerbaycan, Belçika, Bosna Hersek, Bulgaristan, Çek Cumhuriyeti, Estonya, Fransa, Gürcistan, Almanya, Macaristan, İtalya, Letonya, Lüksemburg, Moldova, Polonya, Portekiz, Romanya, Sırbistan, Slovakya, Slovenya, İspanya, İsveç, İsviçre (yirmi altı kantonunun ikisi istisna olmak üzere) ve eski Yugoslav Makedonya Cumhuriyeti.

mevcut usuller bağlamında mevzuatta belirtilen birtakım kriterleri karşılaması gerekmektedir. Mevzuat ayrıca, Sözleşme'nin 9. maddesinin ikinci fıkrasında din özgürlüğüne ilişkin sınırlamalarla kıyaslanabilir sınırlamalar getirmektedir. Çoğu ülkede, en katı kriterlerin karşılanması halinde, söz konusu dini topluluklar, ulusal kiliseninkiyle kıyaslanabilir bir statü elde edebilmektedir. Aksi takdirde, bu topluluklara farklı tür bir statü verilmektedir.

62. Dini toplulukların fonlandırılması, ülkenin tarihi, sosyal ve siyasi evrimine bağlı olan karmaşık bir meseledir. Literatürde doğrudan fonlandırma (örneğin sübvansiyonlar, dini vergi veya kilise vergisi, ruhban veya diğer görevlilerinin maaşlarının ödenmesi) ile çeşitli biçimler alabilen dolaylı fonlandırma (örneğin imtiyazlı vergi düzenlemeleri, bağışların, ibadet binalarının ve mekânlarının bakım masraflarının vergiden düşülebilir olması) arasında genel bir ayırımın yapılması gerekmektedir.

63. Devlet tarafından doğrudan fonlandırılma konusunda çeşitli yaklaşımlar benimsenmektedir. Ülkelerin çoğunda, Devlet dini toplulukların giderlerinin fonlandırılmasına doğrudan müdahil olmaktadır. Bütçe içi fonları toplu ödeme biçimini alabilmekte (örneğin Avusturya, Azerbaycan, Çek Cumhuriyet, Gürcistan ve Litvanya) veya belirli bir amaç için tahsis edilebilmektedir. Bazı ülkelerde Devlet tarafından toplanan dini vergi veya kilise vergisi (örneğin Almanya ve İsviçre) veya kilise harcı (örneğin İsveç) bulunmaktadır. Alsace-Moselle (Fransa'da uygulanabilir ayrışma sisteminin istisnalarından biridir), Belçika, Lüksemburg, İsviçre kantonlarından bazıları ve Sırbistan'da, din görevlilerinin maaşları ve sosyal sigorta primleri makamlar tarafından ödenmektedir. İtalya'da tüm mezhepler vergi gelirinden fonlandırılmaktadır. Fonlandırılma laiklik ilkesine tabidir ve vatandaşlar arasında eşitlik, Devletin dini meselelerde tarafsızlığı, tüm dini inançların kanun önünde eşit özgürlüklere sahip olması veya kişisel din özgürlüğü ilkelerine aykırı olamaz. Katolik Kilisesi ve Devletle anlaşma

yapan dini topluluklar doğrudan ve dolaylı kamusal fonlandırmadan yararlanmaktadır.

Bazı ülkelerde, kendisini finanse eden dini toplulukların doğrudan fonlandırılması mümkün değildir. Yine de, vergi indirimleri veya diğer dolaylı subvansiyon türleri mevcut olabilmektedir (örneğin Ermenistan, ülkenin bazı kısımları hariç olmak üzere Fransa, İrlanda, Letonya, Moldova, Portekiz, eski Yugoslav Makedonya Cumhuriyeti, Ukrayna ve Birleşik Krallık).

64. Fonlandırılmaya hak kazanma bakımından belirleyici olan kriterler arasında, yasal statütün tanınması en önemli kriterdir. Dini topluluklar için farklı statülerin mevcut olduğu ülkelerde (örneğin Çek Cumhuriyet, Almanya, Macaristan, Litvanya, Romanya, Sırbistan ve İspanya), fonlandırma topluluğun statüsüne bağlı olarak değişmektedir. Tarihi rolü Anayasa, sözleşme, anlaşma veya diğer bir belgede vurgulanan kiliseler söz konusu olduğunda, mali destek otomatik olarak sağlanabilir. Diğer hallerde ise, dini topluluğun kamusal yararı veya sosyal faydası genellikle dikkate alınmaktadır.

HUKUKİ DEĞERLENDİRME

I. KABUL EDİLEBİLİRLİK HAKKINDA

65. Mahkeme, Hükümetin yazılı veya sözlü görüşlerin kabul edilebilirliği konusunda herhangi bir itiraz ileri sürmediğini gözlemlemektedir.

Mahkeme, başvurunun, karara bağlanması esasa ilişkin inceleme gerektiren ciddi olgusal ve hukuki meseleler ortaya çıkardığını belirtmektedir. Dolayısıyla Mahkeme, başvurunun Sözleşme'nin 35 § 3 (a) maddesi anlamında açıkça dayanaktan yoksun olmadığı sonucuna varmıştır.

Başvurunun kabul edilemez ilan edilmesi için başka herhangi bir gerekçe ortaya konmamıştır.

Dolayısıyla başvuranın kabul edilebilir olduğunun beyan edilmesi gerekmektedir.

II. SÖZLEŞME’NİN 9. MADDESİNİN İHLAL EDİLDİĞİ İDDİASI HAKKINDA

66. Başvuranlar, dinlerini açıklama özgürlüğünün iç hukukta yeterince korunmadığını ileri sürmüşlerdir. Başvuranlar bu bağlamda, diğer hususlar arasında, İslam’ın Sünni mezhebine mensup olan vatandaşların çoğunluğuna bu zamana dek sağlanan kamu hizmetinin aynısının, ait oldukları Alevi inancının mensupları için sunulmasına yönelik taleplerinin reddedildiğinden şikâyetçi olmuşlardır. Başvuranlar, bu reddin, inançlarının ulusal makamlar tarafından Devletin dini inançlar konusunda tarafsızlık görevine aykırı olarak değerlendirildiğine işaret ettiğini ileri sürmüşlerdir. Başvuranlar Sözleşme’nin 9. maddesinin ihlal edildiğini iddia etmişlerdir. Sözleşme’nin 9. maddesi aşağıdaki gibidir:

“1. Herkes düşünce, vicdan ve din özgürlüğüne sahiptir; bu hak, din veya inanç değiştirme özgürlüğü ile tek başına veya topluca, kamuya açık veya kapalı ibadet, öğretim, uygulama ve ayin yapmak suretiyle dinini veya inancını açıklama özgürlüğünü de içerir.

2. Din veya inancını açıklama özgürlüğü, sadece yasayla öngörülen ve demokratik bir toplumda kamu güvenliğinin, kamu düzeninin, genel sağlık veya ahlakın ya da başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması için gerekli sınırlamalara tabi tutulabilir.”

67. Hükümet, bu sava itiraz etmiştir.

A. İlk yorumlar

68. Mahkeme, Sözleşme'nin 9. maddesi ile güvence altına alındığı üzere, düşünce, vicdan ve din özgürlüğünün sadece, belirli bir düzeyde inandırıcılığa, ciddiyete, tutarlığa ve öneme ulaşan görüşleri belirtmekte olduğuna dikkat çekmiştir. Bununla birlikte, belirtilen koşul karşılanmışsa, Devletin tarafsızlık görevi, Devletin dini inançların veya bu inançların ifade edilme biçimlerinin meşrutiyetini değerlendirme yetkisiyle bağdaşmamaktadır (Bk. *S.A.S./Fransa* [BD], no. 43835/11, § 55, AİHM 2014 (alıntılar), ve *Eweida ve Diğerleri/Birleşik Krallık*, no. 48420/10, 59842/10, 51671/10 ve 36516/10, § 81, AİHM 2013 ve bu kararda yer alan diğer atıflar).

Mahkeme mevcut davada ilk olarak, Türkiye'de başvuruların ait olduğu ve takipçilerinin sayısı bakımından ülkenin en büyük ikinci inancı olan oldukça büyük bir Alevi topluluğunun var olduğu hususunda taraflar arasında ihtilafın söz konusu olmadığını belirtmektedir (Bk. yukarıda 36. paragraf). Ayrıca, İdare Mahkemesi ve Hükümet tarafından da kabul edildiği üzere, Alevilerin din özgürlüklerini serbestçe kullanmaları Sözleşme'nin 9. maddesi tarafından korunmaktadır. Mahkeme özellikle, *Hasan ve Eylem Zengin/Türkiye* (no. 1448/04, § 66, 9 Ekim 2007) davasındaki kararında, aşağıdaki gibi hükmettiğini gözlemlemektedir:

“Taraflar, Alevi inancının, kökleri Türk toplum ve tarihinde bulunan bir dini kanaat olduğu ve kendine özgü nitelikleri bulunduğu konusunda hemfikirdir... Bu yüzden Alevilik, İslamiyetin okullarda öğretilen Sünni anlayışından farklıdır. Şüphesiz, Alevilik belli bir miktar ikna gücü, ciddiyet, uyum ve öneme ulaşmamış bir mezhep ya da “inanç” değildir... Sonuç olarak, 1 No.lu Protokol'ün 2. maddesinin 2. cümlesi anlamında “dini kanaat” ifadesi şüphesiz bu inanca uygulanabilir.”

Bu yaklaşım Mahkeme'nin içtihadında defalarca teyit edilmiştir (Bk. *Sinan Işık/Türkiye*, no. 21924/05, § 46, AİHM 2010; yukarıda anılan *Mansur Yalçın ve Diğerleri*, §§ 71 ve 74; ve yukarıda anılan *Cumhuriyetçi*

Eğitim ve Kültür Merkezi Vakfı, § 44). Dolayısıyla Sözleşme'nin 9. maddesi mevcut davaya uygulanabilirdir (Bk. *Bayatyan/Ermenistan* [BD], no. 23459/03, § 110, AİHM 2011; ayrıca bk., bu davaya uygulanabildiği ölçüde, *Campbell ve Cosans/Birleşik Krallık*, 25 Şubat 1982, § 36, A Serisi no. 48, ve, aksi yönde bir karar için, *Pretty/Birleşik Krallık*, no. 2346/02, § 82, AİHM 2002-III).

69. Mahkeme ayrıca davanın, İslam ilahiyatı alanında ihtilaf kaynağı olan ve Mahkeme'nin hakkında görüş ifade etme görevinin bulunmadığı hassas bir tartışmaya ilişkin olduğunu belirtmektedir (Bk. yukarıda anılan *Mansur Yalçın ve Diğerleri*, § 70). Dolayısıyla Mahkeme, muhakemesinde Alevilik inancına ve söz konusu inanca dayalı topluluğa atıfta bulunurken, Sözleşme'nin 9. maddesinin bu terimlere uygulanabilir olduğunu tespit etmenin ötesinde herhangi bir özel önem atfetmemektedir.

70. Mahkeme bu bağlamda, tarafların Alevilik inancına ve tasavvufi hareketlerin İslam dinindeki yerine ilişkin çok sayıda belge ibraz ettiğini belirtmektedir. Mahkeme görevinin ikincil niteliğini dikkate alarak, davaya konu olaylara ilişkin değerlendirmesinde yerel mahkemelerin kararlarını temel alacaktır (Bk. yukarıda 14 ve 16. paragraflar); fakat Mahkeme ayrıca, Hükümet tarafından ibraz edilen ve içeriği konusunda taraflar arasında ihtilafın söz konusu olmadığı Alevi çalıştaylarına ilişkin Nihai Raporu (Bk. yukarıda 41 ve 53. paragraflar) özellikle ağırlık verecektir. Mahkeme özellikle, Hükümet tarafından belirtildiği üzere, söz konusu raporun Haziran 2009 ila Ocak 2010 arasında düzenlenen ve Alevi ruhani liderleri, ilahiyatçılar, Alevilerin sorunlarına hassasiyetle yaklaşan kişiler ve Devlet temsilcileri dâhil olmak üzere 300'ün üzerinde kişinin katıldığı yedi Alevi çalıştayının ardından düzenlendiğini vurgulamaktadır (Bk. yukarıda 39. paragraf).

B. Tarafların beyanları

1. Başvuranlar

71. Başvuranlar, *Bessarabia Metropolitan Kilisesi ve Diğerleri/Moldova* (no. 45701/99, AİHM 2001-XII) davasına atıfta bulunarak ve Devletin dinlere karşı tarafsızlık görevini vurgulayarak, taleplerinin reddedilmesini gerekçelendirmek üzere yerel makamlar tarafından Alevilik inancına ilişkin olarak yapılan değerlendirmenin din özgürlüğü haklarını ihlal ettiğini iddia etmişlerdir. Başvuranlara göre, Alevilik inancının Sünni İslam'dan ayrı bir dini mezhep olarak tanınmaması, inançlarının dini niteliklerinin yadsınması anlamına gelmiştir. Devletin başvuranların inancına yönelik bu tutumu dolayısıyla idari makamlar Alevi vatandaşları neredeyse tamamen göz ardı etmiştir. Özellikle, Alevilerin ibadethaneleri olan cemevleri kültür merkezleri olarak değerlendirilmiş ve bunun sonucunda cemevleri ibadethane statüsünden ve bu statünün sağladığı avantajlardan mahrum bırakılmıştır. Benzer şekilde, temel Alevi dini ayinlerinden biri olan cem ayini, dikkat çekici bir gösteriye indirgenmiştir. Dolayısıyla idari makamlar, Alevilerin dini uygulamaları ve mabedleri dâhil olmak üzere inançlarının, inanışlarının ve kültürünün asıl mahiyetine ilişkin bir değerlendirme yapmak suretiyle, başvuranların din ve vicdan özgürlüğü haklarını açıkça ihlal etmiştir.

72. Başvuranlar ayrıca, Hükümet'in Alevilik inancının bir "geleneğe" benzetilebileceği savına itiraz etmişlerdir. Başvuranlara göre, Alevilik inancının bir inanış, cemevlerinin ise Alevilik inancının mensuplarının mabedleri olarak değerlendirilmesi gerekmektedir. Devlet Alevilerin inancını İslam'ın Sünni anlayışı ışığında tanımlama girişiminde bulunmuştur; ancak Devletin tarafsızlık görevi, Devletin dini inançların meşruluğunu değerlendirme yetkisiyle bağdaşmamaktadır. Bu bağlamda Devlet, dini inançlar konusunda herhangi bir takdir payına sahip değildir ve bir dinin ihtiva ettiği inançlarla ve farklı mezheplerle olan ilişkilerinde

tarafsız kalmalıdır. Dolayısıyla Devletin görevi “bir yorumun diğerinden üstün olduğunu değerlendirmek, bölünmüş bir topluluk üzerinde tahakküm ve baskı kurmak veya söz konusu topluluğun kendi isteği dışında belirli bir yorumu kabul etmeye zorlamak” değildir.

73. Başvuranlar yukarıda anılan *Cumhuriyetçi Eğitim ve Kültür Merkezi Vakfi* kararına atıfta bulunarak, ibadethaneleri olan cemevlerinin diğer ibadethanelerin sahip olduğu yasal statüden yoksun olduğundan şikâyetçi olmuşlardır. Resmi statüsünün bulunmaması nedeniyle cemevlerinin inşa edilmesi önünde aşılması güç idari engeller bulunmaktadır. Bazı belediyelerin cemevlerinin inşa edilmesi için imar izni başvurularını kabul etmesine rağmen, mülki makamlar pek çok bölgede bu tür başvuruları reddetmiştir. Bu arada, yetkililer belediye meclisi tarafından talepte bulunulduğu gerekçesiyle Alevi köylerinde cami inşa etmeye devam etmişlerdir. Dolayısıyla, 1980 yılından beri inşa edilen çok sayıda cami kullanılmamıştır.

74. Başvuranlar ayrıca, İdare Mahkemesi'nin 4 Temmuz 2007 tarihli kararında, Mahkeme'nin konuya ilişkin kararlarının aksine, Devletin tarafsızlık görevini göz ardı ettiğini iddia etmişlerdir. Başvuranların beyanına göre, Devletlerin dini kamu hizmeti vermek üzere pozitif tedbirler almakla yükümlü olmadığı doğru olmakla birlikte, Türk Devleti belirli bir inanca kendi arzusuyla bu tür bir hizmet vermeye karar vermiştir. Dolayısıyla Devletin kamu hizmeti verirken eşitlik ilkesini gözetmesi gerekmektedir. Ancak Türkiye'de, İslam dininin sadece Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından anlaşıldığı şekli, dini kamu hizmetleriyle bağlantılı avantajlardan faydalanmaktadır (Bk. aşağıda 89. paragraf). Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından verilen dini kamu hizmetleri tek bir dini doktrine, yani Sünni İslam'a dayanmaktadır ve Sünni Müslümanlık inancının kurallarına uymaktadır.

75. Başvuranlar ayrıca, *Mansur Yalçın ve Diğerleri* kararına atıfta bulunarak, Mahkeme'nin bu yöndeki ihlal kararlarına rağmen, çocuklarının

zorunlu din kültürü ve ahlak bilgisi dersine girmek zorunda olduklarını iddia etmişlerdir.

76. Başvuranlar son olarak Mahkeme'nin dikkatini, çok sayıda imam hatip okulunun ve esas olarak İslam ilahiyatının öğretimine adanmış ilahiyat fakültesinin mevcut olmasına rağmen, Alevi ruhani liderlerinin eğitimi veya Alevi inancının öğretimine ilişkin herhangi bir kurum bulunmadığına çekmişlerdir.

77. Özetle, başvurular taleplerinin reddedilmesinin Devletin Sözleşme'nin 9. maddesi kapsamındaki negatif ve pozitif yükümlülüklerine aykırı olduğunu iddia etmişlerdir.

2. Hükümet

78. Hükümet esas olarak, başvuruların Sözleşme'nin 9. maddesi kapsamındaki haklarının kullanımına herhangi bir müdahalede bulunulmadığını ileri sürmüştür.

79. Hükümet ilk olarak, Alevilik inancının homojen bir yapı etrafında örgütlenmediğini ve söz konusu inancın tanımı, kaynakları, ahlâk ilkeleri, ibadetleri ve kurallarına ilişkin farklı bakış açıları bulunduğunu iddia etmiştir. Hükümet dinlere karşı tarafsızlık görevini yerine getirerek, Alevilik inancını tanımlamamıştır; ancak Alevilik inancının Allah'ın birliği, Hz. Muhammed'in peygamberliği ve Kuran-ı Kerim'in Allah kelamı olmasına dayanan ve İslam'ın tasavvufi ve rasyonel yorumu ve uygulaması olduğu yönünde başvurular tarafından yapılan tanımı temel almıştır. Ayrıca, Hükümet'in beyanına göre, Türkiye'de Aleviliğin tanımına ilişkin bir mutabakatın bulunmamasına rağmen, Alevilerin din özgürlüklerini serbestçe kullanmaları Sözleşme'nin 9. maddesi tarafından korunmaktadır.

80. Hükümet, başvuruların cemevlerinin ibadethane olarak tanınması yönündeki talebine ilişkin olarak, belirli bir dinin mabedleri ile söz konusu dinin mensuplarının ve bu dine bağlı olan grupların tasavvufi, akademik, kültürel veya diğer faaliyetlerini gerçekleştirdikleri mekânların birbirinden

ayırt edilmesi gerektiğini ileri sürmüştür. İslam tarihi boyunca hiçbir zaman, tasavvufi hareketlerin ve tarikatların tören ve ayinlerini gerçekleştirdiği yerler, camilerden farklı olarak, tüm Müslümanların ortak mabedi olarak değerlendirilmemiştir.

81. Hükümet, 2/1958 sayılı Yönetmeliğin 3. maddesinde mabed kavramının belirli kurallara tabi olan ve tüm dini uygulama biçimlerine ayrılmış kapalı bina olarak tanımlandığını belirtmiştir. Dolayısıyla, Türkiye’de yürürlükte olan mevzuatın tüm inananların ortak mabedi kavramına dayandığı açıktır. Musevi sinagogları ve tapınakları, Hıristiyan kiliseleri ve Müslümanlığa özgü cami ve mescitler bu şekilde sınıflandırılmaktadır. Alevilerin cemevleri de, diğer tarikatların toplanma mekânları gibi, söz konusu kategori içerisine girmemektedir. Diğer bir deyişle, bir dinin daimi mabedleri ile söz konusu dinin tasavvufi yorumlarının takipçilerine ait mekânların kıyaslanabilir olmadığı açıktır.

82. Hükümet, belirli bir mekânın ibadete ayrılmış olup olmadığını belirlemenin Diyanet İşleri Başkanlığının görevi olmadığını eklemiştir. Bu konuda karar verme yetkisi bulunan bir makamı Devletin idare aygıtlarına dâhil etmek ve yetkilendirmenin, Devletin 9. madde kapsamındaki yetkilerini kullanımında tarafsızlığına aykırı olma ihtimali vardır. Bu nedenle, bu alandaki kararlar bağımsız yargı mercileri tarafından ilgili yerel ve uluslararası belgeler uyarınca alınmaktadır. Bu bakımdan, Türk mahkemeleri cemevlerini ibadethane olarak tanımamaktadır.

83. Başvuranların Diyanet İşleri Başkanlığının cem ibadeti bakımından herhangi bir hizmet sunmadığı ve uygulanabilir iç hukuk hükümleri dolayısıyla cemevlerini ibadethane olarak tanımadığı savına ilişkin olarak Hükümet esas olarak, Diyanet İşleri Başkanlığının İslam’ın tasavvufi yorumları bakımından herhangi bir hizmet sunmadığını ileri sürmüştür. Ayrıca, Türkiye’de cemevlerinin inşa edilmesi konusunda herhangi bir güçlük bulunmamaktadır.

84. Hükümet, Büyük Daire önündeki yazılı görüşlerinde, 677 sayılı Kanun'da başta “dede” olmak üzere belirli dini unvanların kullanılmasının ve söz konusu unvanlarla bağlantılı tasavvufi ibadetlerin yerine getirilmesi için ibadethane tahsis edilmesinin yasaklandığını belirtmiştir. Kanunun getirdiği kısıtlamalara rağmen, Aleviler dâhil olmak üzere diğer dini gruplar özgürce toplanabilmektedir. Dolayısıyla, söz konusu gruplar ayin düzenleyebilmekte ve ruhani uygulamalarını gözetebilmektedirler. Hükümet duruşmada, diğer hususların yanı sıra, Cumhuriyet'in kurulmasının ardından yürürlüğe konan 677 sayılı Kanun'un günümüzde uygulanmadığını eklemiştir.

85. Hükümet ayrıca, hem Aleviler hem de diğer Müslümanlar için iki önemli etkinlik olan Aşure ve Muharrem ayıyla ilgili çok sayıda faaliyetin düzenlendiğini ve düzenlenmeye devam edildiğini belirtmiştir. Diyanet İşleri Başkanı söz konusu etkinliklere ilişkin şahsi bir mesaj yayımlamış, bu konular Diyanet İşleri Başkanlığının dergilerinde, vaaz ve hutbelerde işlenmiş ve mevlüt canlı yayının konusunu teşkil etmiştir. Benzer şekilde, Diyanet İşleri Başkanlığı Türkiye'de ikamet eden Alevi vatandaşlara yönelik faaliyetlere paralel olarak, yurt içinde ve yurt dışında Alevi takvimindeki başlıca etkinlikleri yönetmeleri için Alevi görevliler atamak suretiyle, yurtdışında ikamet eden Alevilere hizmetler sunmak için düzenlemeler yapmıştır.

86. Hükümet özellikle, İdare Mahkemesi'nin başvuranların talebini reddettiği kararında hem iç hukuk, hem de uluslararası hukuk kurallarını dikkate aldığını vurgulamıştır. İdare Mahkemesi özellikle, değerlendirmesini tamamen nesnel kriterler temelinde, Aleviliği tanımlamaksızın ve konuya dair herhangi bir makamın görüşüne atıfta bulunmaksızın gerçekleştirmiştir. Hükümet'in beyanına göre bu bakımdan, mevcut davanın diğer benzer davalardan ayırt edilmesi esas noktalardan biridir. Mahkeme benzer bir dava olan *Cumhuriyetçi Eğitim ve Kültür Merkezi Vakfı* (yukarıda anılan, § 50) davasında, yerel mahkemenin

başvuran vakfın taleplerini, Diyanet İşleri Başkanlığının Alevilik inancına ilişkin değerlendirmesine atıfta bulunmak suretiyle reddettiğini tespit etmiştir. Ancak, yukarıda belirtildiği üzere, mevcut dava tamamen nesnel hukuk kuralları ışığında incelenmiştir.

87. Hükümet ayrıca, *Cha'are Shalom Ve Tsedek/Fransa* ([BD], no. 27417/95, § 84, AİHM 2000-VII) kararına atıfta bulunarak, din ile Devlet arasındaki hassas ilişkinin kurulmasında ulusal makamlara geniş bir takdir payı verilmesi gerektiğini ileri sürmüştür.

88. Hükümet son olarak, başvuranların inançlarını “İslam’ın tasavvufi ve rasyonel yorumu ve uygulaması” olarak tanımlamalarından ötürü, İslam dininin kurallarının da Alevilik inancının İslam içerisindeki yerini belirlerken dikkate alınması gerektiğini ileri sürmüştür. Bu bağlamda Hükümet, birtakım İslam ilahiyatı profesörleri ve bir sosyoloji profesörü tarafından yazılan görüşe (Bk. yukarıda 44. paragraf) ve *Fernández Martínez/İspanya* ([BD], no. 56030/07, AİHM 2014 (alıntılar)) kararına atıfta bulunarak, Alevilik inancının kendi başına bir din veya İslam’ın bir mezhebi olarak değerlendirilemeyeceği, fakat bir “tarikat” olarak değerlendirilebileceği kanaatine varmıştır.

C. Mahkeme’nin değerlendirmesi

89. Mahkeme, başvuranların yerel mahkemelerde şu taleplerde bulduklarını gözlemlemektedir: İdari makamların Alevi vatandaşlara kamu hizmeti biçiminde dini hizmetler sağlaması; cemevlerine ibadethane statüsü verilmesi; Alevi dini liderlerinin tanınmaları ve Devlet memurluğuna alınmaları; genel bütçede Alevilerin ibadetleri için sübvansiyonlara yer verilmesi (Bk. yukarıda 10 ve 12. paragraflar). Ancak, başvuranların talepleri yerel mahkemeler tarafından reddedilmiştir.

Başvuranların taleplerinin çeşitli yönleri göz önünde bulundurulduğunda, Mahkeme’nin ilk olarak davanın Devletin negatif veya pozitif

yükümlülükleri açısından incelenmesinin gerekli olup olmadığını belirlemesi gerekmektedir.

1. Davanın Devletin negatif veya pozitif yükümlülükleri bakımından incelenmesinin gerekli olup olmadığı hakkında

90. Başvuranlar, taleplerinin reddedilmesinin Devletin Sözleşme'nin 9. maddesinden doğan negatif ve pozitif yükümlülüklerine aykırı olduğunu iddia etmişlerdir. Başvuranlar, dinlerini açıklama haklarının iç hukukta yeterince korunmadığını ve özellikle, yerel makamların başvuranların taleplerinin reddedilmesini gerekçelendirmek üzere inançlarına ilişkin olarak, Alevilik inancının bir tarikat olduğu yönündeki değerlendirmesinin, din özgürlüğü haklarını ihlal ettiğini ileri sürmüşlerdir.

91. Alevilerin Türkiye'de dini inançlarını yaşamaya devam ettikleri hususu tarafların ortak görüşü olmakla birlikte, başvuranlar Devletin inançlarına yönelik tutumuna itiraz etmektedirler. Başvuranların beyanına göre, yerel makamlar, Alevilik inancının İslam içerisinde, tarikatlara daha yakın bir dini hareket olduğunu iddia etmek suretiyle Alevilerin itikadının kendine özgü niteliklerini Devletin dini inançlar konusunda tarafsızlık görevine aykırı olarak göz ardı etmiştir. Başvuranlara göre, bu hatalı değerlendirme makamların Alevi topluluğunun dini gereksinimlerini göz ardı etmesine izin vermektedir.

92. Mahkeme, Türkiye'de dini mezheplerin tanınması için herhangi bir usulün mevcut olmadığı dikkate alındığında, taleplerinin reddedilmesine karşı İdare Mahkemesi önünde temyiz yoluna giden başvuranların, Sözleşme'nin 9 ve 14. maddeleri kapsamındaki şikâyetlerini yerel makamlar önünde ileri sürebilecekleri tek yola başvurmuş olduklarını gözlemlemektedir. Başvuranların taleplerinin Türk makamlar tarafından reddedilmesi esas olarak, Alevilik inancının dini mahiyetinin, söz konusu inancın değerlendirilmesi sonucunda tanınmaması anlamına gelmektedir. Ulusal makamlara göre, bir tarikata benzetilmesi mümkün olan Alevilik

inancı, İslam'ın tasavvufi bir yorumu ve uygulamasından ibarettir. Başvuranların doğru bir şekilde gözlemlediği gibi, bu değerlendirme özellikle, Alevi dini uygulamalarının, yani cem ayininin bir tür ibadet teşkil ettiğini reddetme ve Alevi toplanma mekânlarını (cemevleri) ve ruhani liderlerini (dedeler) yasal korumadan mahrum bırakmak anlamına gelmektedir (Bk. yukarıda 29-34 ve yukarıda 53. paragraf).

93. Dini toplulukların geleneksel olarak organize yapılar biçiminde var olduğu gözlemlenmelidir. Dini topluluklar, takipçileri tarafından ulvi kökenli olduğu düşünülen kurallara uymaktadır. Dini ibadet dâhil olmak üzere dini ayinler, bu konuda yetkilendirilmiş din görevlileri tarafından söz konusu kurallara uygun şekilde gerçekleştirilmesi halinde inananlar için anlamlı olmakta ve kutsal değere sahip olmaktadır (Bk. yukarıda anılan *Hasan ve Chaush*, § 62). Bu bakımdan, bir dini topluluğun özerk olarak var olma hakkı Sözleşme'nin 9. maddesinde yer alan güvencelerin tam merkezinde bulunmaktadır (Bk. *Religionsgemeinschaft der Zeugen Jehovas ve Diğerleri/Avusturya*, no. 40825/98, § 79, 31 Temmuz 2008). Söz konusu özerk varlık ayrıca, demokratik bir toplumda çoğulculuk açısından vazgeçilmezdir. Özerk varlık sadece söz konusu toplulukların bu şekilde örgütlenmesiyle değil, ayrıca tüm faal üyeleri tarafından din özgürlüğü hakkının etkin olarak kullanılmasıyla doğrudan bağlantılıdır. Dini toplulukların örgütlenmesi söz konusu olduğunda, Sözleşme'nin 9. maddesinin, dernekleri Devletin haksız müdahalelerinden koruyan 11. madde ışığında yorumlanması gerekmektedir. Topluluğun örgütsel yaşamının Sözleşme'nin 9. maddesi tarafından korunmadığı hallerde, kişinin din özgürlüğünün tüm diğer yönleri zayıflayacaktır (Bk. yukarıda anılan *Hasan ve Chaush*, § 62, ve *Sindicatul "Păstorul cel Bun"/Romanya* [BD], no. 2330/09, § 136, AİHM 2013 (alıntılar) ve bu kararda yapılan diğer atıflar).

94. Mahkeme ayrıca önceden, başvuran Kilisenin bir kilise olarak tanınmasının reddine (Bk. yukarıda anılan *Bessarabia Metropolitan Kilisesi*

ve *Diğerleri*, § 105) ve bir dini örgütün tüzel kişi olarak tanınmasının reddine (Bk. *Kurtuluş Ordusu Moskova Şubesi/Rusya*, no. 72881/01, § 74, AİHM 2006-XI) ilişkin kararları Sözleşme'nin 9. maddesi kapsamında incelediğini gözlemlemektedir. Mahkeme Sözleşme'nin 9. maddesi ile güvence altına alınan haklara müdahalede bulunulduğu sonucuna varırken, söz konusu kararların başvuranların dinlerinin sürekli olarak yaşanması üzerindeki etkilerini (Bk. yukarıda anılan *Bessarabia Metropolitan Kilisesi ve Diğerleri*, § 105) ve dini toplulukların özerk olarak var olma hakkının önemini (Bk. yukarıda anılan *Religionsgemeinschaft der Zeugen Jehovas ve Diğerleri*, §§ 79-80) dikkate almıştır. Mahkeme, *Kimlya ve Diğerleri/Rusya* (no. 76836/01 ve 32782/03, § 85, AİHM 2009) kararında, tüzel kişiliği bulunmayan bir dini grubun tüzel kişilikle ilintili haklardan mahrum bırakıldığını gözlemlemiştir. Benzer şekilde Mahkeme, Fransa aleyhine üç davada, söz konusu dinin uygulamaları ve ibadethaneleriyle bağlantılı olarak Fransız makamları tarafından alınan tedbirlerin ("elden verilen bağışların" (*dons manuels*) vergilendirilmesi) Sözleşme'nin 9. maddesi tarafından korunan hakların kullanımına müdahale anlamına geldiğini kabul etmiştir (Bk. *Association Les Témoins de Jéhovah/Fransa*, no. 8916/05, § 53, 30 Haziran 2011; *Association Cultuelle du Temple Pyramide/Fransa*, no. 50471/07, §§ 34-35, 31 Ocak 2013; ve *Association des Chevaliers du Lotus d'Or/Fransa*, no. 50615/07, §§ 33-34, 31 Ocak 2013).

95. Mahkeme yukarıda özetlenen içtihadı ışığında, mevcut davada yerel makamlar tarafından Alevilik inancına ilişkin olarak yapılan değerlendirmenin özellikle, uygulamada söz konusu inancın dini mahiyetinin tanınmasının reddine eşdeğer olduğunu belirtmektedir. Bu durum ayrıca, diğer meseleler arasında Alevilik inancının dini faaliyetlerinin düzenlenmesi, sürdürülmesi ve fonlandırılmasını olumsuz etkileyebilecek çok sayıda sonuç doğurmaktadır. Söz konusu inançla bağlantılı uygulamaların dini mahiyetinin, ruhani liderlerinin (dedeler) ve ibadethanelerinin (cemevleri) statülerinin tanınması, Alevi topluluğu

tarafından Aleviliğin bir dini inanç olarak varlığını sürdürmesi ve gelişimi bakımından elzem olarak değerlendirilmektedir. Dolayısıyla Mahkeme, Alevilik inancının dini mahiyetinin inkâr edilmesi anlamına gelen başvuranların taleplerinin reddinin, başvuranların Sözleşme'nin 9 § 1 maddesi tarafından güvence altına alındığı şekliyle din özgürlüğü haklarına yönelik bir müdahale teşkil ettiği kanaatindedir (Bk. bu davaya uygulanabildiği ölçüde, yukarıda anılan *Bessarabia Metropolitan Kilisesi ve Diğerleri*, § 105).

96. Başvuranların taleplerinin reddedilmesinin Devletin Sözleşme kapsamındaki pozitif yükümlülüklerine ne ölçüde aykırı olduğunun söylenebileceği konusunda Mahkeme, Devletin Sözleşme tarafından güvence altına alınan haklara herhangi bir müdahalede bulunmaktan kaçınma negatif yükümlülüğüne ek olarak, bu tür haklara “içkin olan pozitif yükümlülüklerin” bulunabileceğini vurgulamaktadır (Bk. *Mouvement raëlien suisse/İsviçre* [BD], no. 16354/06, § 50, AİHM 2012 (alıntılar)). Devletin Sözleşme kapsamındaki pozitif ve negatif yükümlülükleri arasındaki sınırlar tam olarak tanımlanamamasına rağmen, uygulanabilir ilkeler yine de benzerdir (Bk. yukarıda anılan *Fernández Martínez*, § 114).

97. Mahkeme mevcut davada Sözleşme'nin 9. maddesinin de Türk makamlarına pozitif yükümlülükler yükleyip yüklemediğini daha fazla incelemenin gerekli olmadığı kanaatindedir (Aynı yönde bir karar için bk. yukarıda anılan *Mouvement raëlien suisse*, § 51, ve yukarıda anılan *Fernández Martínez*, § 115). Söz konusu red her hâlükârda bir müdahale anlamına gelmiş olup, bu müdahale ancak Sözleşme'nin 9. maddesinin 2. fıkrasında belirtilen kriterlerin mevcut olması halinde gerekçelendirilebilir.

2. Müdahalenin haklı olup olmadığı hakkında

98. Mahkeme, bu müdahalenin Sözleşme ihlaline yol açıp açmadığını belirleyebilmek için Sözleşme'nin 9 § 2 maddesinin gerekliliklerinin, yani müdahalenin “yasayla öngörülme”, söz konusu hüküm kapsamında meşru

bir hedef izleme ve “demokratik bir toplumda gerekli olma” gerekliliklerinin karşılanıp karşılanmadığını tespit etmelidir.

(a) “Yasayla öngörülme”

99. Mahkeme, 10. maddenin 2. fıkrasında yer alan “yasayla öngörülme” ifadesinin hem dava konusu tedbirin iç hukukta yasal bir dayanağı olmasını gerektirdiğini hem de -ilgili kişi açısından erişilebilir ve etkileri bakımından öngörülebilir olması gereken- söz konusu yasanın niteliğine atıfta bulunduğunu yinelemiştir. Ancak, iç hukukun yorumlanması ve uygulanması öncelikle ulusal yetkililerin özellikle de mahkemelerin görevidir (Bk. diğer pek çok karar arasında, *Delfi AS/Estonya* [BD], no. 64569/09, § 120, AİHM 2015).

100. İdare Mahkemesi, Danıştay tarafından onanan (Bk. yukarıda 16. paragraf) 4 Temmuz 2007 tarihli kararında (Bk. yukarıda 14. paragraf), başvuranların taleplerinin reddedilmesinin gerekçesi olarak özellikle 633 ve 677 sayılı Kanunları ve Anayasa’nın belirli hükümlerini göstermiştir. 633 sayılı Kanun’un 1. maddesi uyarınca Diyanet İşleri Başkanlığı, diğer görevleri arasında, “İslam dininin inançları, ibadet ve ahlak esasları ile ilgili işleri yürütmekle” sorumludur. Ek olarak, 677 sayılı Kanun tekkelerin kapatılmasını emretmiş olup, söz konusu tarikatların ayinlerinin icrası için yer sağlanmasını suç saymaktadır. Aynı mevzuat ayrıca, söz konusu dini gruplarla bağlantılı belirli unvanların, örneğin dede unvanının kullanılmasını ve bu unvanlarla bağlantılı faaliyetlerin gerçekleştirilmesini yasaklamaktadır (Bk. yukarıda 52. paragraf).

101. Mahkeme, başvuranların söz konusu mevzuatın taleplerinin yerel mahkemeler tarafından reddedilmesinin yasal dayanağı işlevini gördüğünü iddia ettiklerini belirtmektedir. Mahkeme, yerel mahkemelerin ilgili hükümleri yorumlamasını sorgulamak için geçerli herhangi bir sebep görmediğinden, şikâyetçi olunan müdahelenin “yasayla öngörülmüş” olduğunu kabul etmektedir (Bk. aşağıda 126. paragraf).

(b) Meşru hedef

102. Taraflar söz konusu müdahalenin meşru bir hedef izleyip izlemediği konusunda görüş ifade etmemiştir. Ancak, yerel mahkemelerin kamu düzeninin korunmasına atıfta bulunduğu dava dosyasından açıkça anlaşılmaktadır (Bk. yukarıda 14. paragraf). Mahkeme, idare mahkemeleri tarafından benimsenen yaklaşımı dikkate alarak, söz konusu müdahalenin meşru bir hedefi, yani kamu düzeninin korunması hedefini izlediği varsayımıyla incelemesine devam etmeye hazırdır.

(c) “Demokratik bir toplumda gerekli olma”*(i) Genel ilkeler*

103. Sözleşme'nin 9. maddesinde ifade edildiği gibi, düşünce, vicdan ve din özgürlüğü, Sözleşme'nin anlamı dâhilinde “demokratik bir toplumun” unsurlarından birisidir. Bu özgürlük, dini açıdan, inananların kimliklerini ve hayat görüşlerini oluşturan en önemli unsurlardan biri olmakla beraber; ateist, agnostik, şüpheli ve bu konuyla ilgisi bulunmayan bireyler açısından da değerli bir varlıktır. Yüzyıllar boyunca zor kazanılmış bir değer ve demokratik toplumun ayrılmaz bir unsuru olan çoğulculuk da bu özgürlüğe bağlıdır. Din özgürlüğü, dini inançlara sahip olma veya olmama ve bir dinin gereklerini yerine getirme veya getirmeme özgürlüğünü kapsar (Bk. diğer pek çok karar arasında, *Kokkinakis/Yunanistan*, 25 Mayıs 1993, § 31, A Serisi no. 260-A; *Buscarini ve Diğerleri/San Marino* [BD], no. 24645/94, § 34, AIHM 1999-I; ve yukarıda anılan *S.A.S.*, § 124).

104. Din özgürlüğü, kişinin vicdanına bağlı bir husus olmakla birlikte, kişinin tek başına veya topluca, kamuya açık olarak ve aynı dini paylaşan diğer kişilerle birlikte inancını açıklama özgürlüğünü de içerir. 9. madde, kişinin din veya inançlarının açıklanma biçimlerini, diğer deyişle ibadet, öğretim, uygulama ve ayin yollarını ifade eder (Bk. yukarıda anılan

Bessarabia Metropolitan Kilisesi ve Diğerleri, § 114, ve yukarıda anılan *S.A.S.*, § 125).

Ancak 9. madde, bir din veya inançtan kaynaklanan veya esinlenen her eylemi korumaz ve her zaman, kişinin toplum içerisinde din veya inançlarından kaynaklandığı şekilde davranma hakkını güvence altına almaz (Örneğin bk., *Arrowsmith/Birleşik Krallık*, no. 7050/75, Komisyon'un 12 Ekim 1978 tarihli raporu, DR 19; *Kalaç/Türkiye*, 1 Temmuz 1997, § 27, *Kararlar ve Hükümler Derlemeleri* 1997-IV; *Leyla Şahin/Türkiye* [BD], no. 44774/98, §§ 105 ve 121, AİHM 2005-XI; ve yukarıda anılan *S.A.S.*, § 125).

105. Sözleşme'nin 9 § 2 maddesi koşulları uyarınca, din özgürlüğü hakkına yönelik tüm müdahalelerin “demokratik bir toplumda gerekli” olması gerekmektedir. Bir müdahale, “zorlayıcı bir toplumsal ihtiyaca” cevap vermesi ve özellikle, izlenen meşru hedefle orantılı olması ve müdahaleyi haklı kılmak için ulusal makamlar tarafından ileri sürülen gerekçelerin “yerinde ve yeterli” olması halinde meşru bir hedef için “demokratik bir toplumda gerekli” olarak değerlendirilecektir (Bk. diğer pek çok karar arasında, yukarıda anılan *Bayatyan*, § 123; ve yukarıda anılan *Fernández Martínez*, § 124).

106. Çok sayıda dinin tek ve aynı millet içerisinde bir arada bulunduğu demokratik toplumlarda, çeşitli grupların çıkarlarını uzlaştırmak ve herkesin inançlarına saygı gösterilmesini sağlamak için kişinin dinini veya inancını ifade etme özgürlüğüne sınırlamalar getirmek gerekli olabilir (Bk. yukarıda anılan *Kokkinakis*, § 33). Bu gereklilik, hem 9. maddenin 2. fıkrası, hem de Sözleşme'nin 1. maddesi kapsamındaki, Devletin, yetkisi dâhilindeki herkesin Sözleşme'de tanımlanan hak ve özgürlükleri güvence altına alma konusundaki pozitif yükümlülüğüne uygundur (Bk. yukarıda anılan *Leyla Şahin*, § 106, ve yukarıda anılan *S.A.S.*, § 126).

107. Mahkeme, sıklıkla, çeşitli din ve inançların uygulanmasında Devletin tarafsız düzenleyici rolünü vurgulamış ve bu rolün demokratik bir toplumda kamu düzeni, dini uyum ve hoşgörüyü yardımcı olduğunu

belirtmiştir (Bk. yukarıda anılan *S.A.S.*, § 127). Yukarıda ifade edildiği gibi (68. paragraf), söz konusu görüşlerin belirli bir düzeyde inandırıcılığa, ciddiyete, tutarlılığa ve öneme ulaşması halinde (Bk. bu davaya uygulabildiği ölçüde, yukarıda anılan *Bayatyan*, § 110), Devletin tarafsızlık görevi, dini inançların veya bu inançların ifade edilme biçimlerinin meşruiyetini belirleme konusunda Devletin herhangi bir takdir yetkisine sahip olmasını önlemektedir (Bk. *Manoussakis ve Diğerleri/Yunanistan*, 26 Eylül 1996, § 47, *Derlemeler* 1996-IV; yukarıda anılan *Hasan ve Chaush*, § 78; ve yukarıda anılan *Fernández Martínez*, § 129). Dini ve felsefi inançlar, dinlerin felsefi, kozmolojik veya ahlaki mahiyette tüm sorulara cevapları olan veya olabilen çok geniş dogmatik ve ahlaki bir varlık arz etmesi nedeniyle, kişilerin öznel algıların dahi önemli olabileceği bir alan olan din konusundaki (Bk. yukarıda anılan *Mansur Yalçın ve Diğerleri*, § 70) tutumlarıyla ilgilidir (Bk. yukarıda anılan *Sinan Işık*, § 49).

108. Devletin demokratik toplumlarda, dini toplulukların birleşmiş bir liderlik kapsamında olmasını sağlamak amacıyla, tedbirler alması gerekmemektedir. Bu bağlamda, bölünmüş bir dini topluluğun tek liderinin lehine olan veya topluluğu kendi iradesi dışında birleşmiş bir liderlik altına girmeye zorlamak amacıyla yapılan bir Devlet eylemi de, din özgürlüğüne bir müdahale teşkil edecektir. Makamların bu tür bir durumda görevi, dinin bir yorumunu diğer bir yorumuna tercih eden tedbirler almak (Bk. yukarıda anılan *Sinan Işık*, § 45) veya çoğulculuğu ortadan kaldırarak gerilimleri gidermek değil, yarışan grupların birbirine hoşgörü göstermesini sağlamaktır (Bk. *Serif/Yunanistan*, no. 38178/97, § 53, AİHM 1999-IX; yukarıda anılan *Hasan ve Chaush*, § 78; ve *Bessarabia Metropolitan Kilisesi ve Diğerleri*, § 117).

109. Çoğulculuk, hoşgörü ve açık fikirlilik “demokratik toplum”un işaretleridir. Kişisel çıkarlar, gerektiğinde grubun çıkarlarına tabi olmalıysa da, demokrasi, her zaman, çoğunluğun görüşlerinin üstün gelmesi gerektiği anlamına gelmez: azınlık mensuplarına adil ve düzgün muamelede

bulunulmasını ve hakim bir pozisyonun kötüye kullanılmamasını sağlayan bir denge sağlanmalıdır (Bk. bu davaya uygulanabildiği ölçüde, *Young, James ve Webster/Birleşik Krallık*, 13 Ağustos 1981, § 63, A Serisi no. 44; *Valsamis/Yunanistan*, 18 Aralık 1996, § 27, *Derlemeler* 1996-VI; *Folgerø ve Diğerleri/Norveç* [BD], no. 15472/02, § 84(f)), AİHM 2007-III; ve yukarıda anılan *S.A.S.*, § 128). Çoğulculuk ayrıca, kültürel geleneklerin, etnik ve kültürel kimliklerin, dini inançların, sanatsal, edebi, sosyoekonomik fikir ve kavramların çeşitliliğinin ve dinamiklerinin samimi bir şekilde tanınmasına ve bunlara saygı gösterilmesine dayanmaktadır. Çeşitli kimliklere sahip bireyler ve grupların uyumlu bir şekilde etkileşimi, sosyal bütünlük açısından elzemdir (Bk. *Gorzelik ve Diğerleri/Polonya* [BD], no. 44158/98, § 92, AİHM 2004-I; ve yukarıda anılan *Kurtuluş Ordusu Moskova Şubesi*, § 61). Dini çeşitliliğe saygı gösterilmesi kuşkusuz günümüzde üstesinden gelinmesi gereken en önemli güçlüklerden birini teşkil etmektedir; bu nedenle, makamların dini çeşitliliği bir tehdit olarak değil, zenginleşme kaynağı olarak görmesi gerekmektedir (Bk. bu davaya uygulanabildiği ölçüde, *Nachova ve Diğerleri/Bulgaristan* [BD], no. 43577/98 ve 43579/98, § 145, AİHM 2005-VII).

110. Yukarıda belirtildiği üzere (93. paragraf), bir dini topluluğun özerk olarak var olma hakkı, Sözleşme'nin 9. maddesindeki güvencelerin tam merkezinde bulunmaktadır ve topluluğun örgütsel yaşamının Sözleşme'nin 9. maddesi tarafından korunmadığı hallerde, kişinin din özgürlüğünün tüm diğer yönleri zayıflayacaktır (Bk. yukarıda anılan *Hasan ve Chaush*, § 62; yukarıda anılan *Sindicatul "Păstorul cel Bun"*, § 136; ve yukarıda anılan *Fernández Martínez*, § 127). Bu bağlamda, bir dini topluluğun dini mensubiyetini belirlemek Devletin değil, sadece söz konusu topluluğun en üst düzey ruhani makamlarının görevidir (Bk. *Miroşubovs ve Diğerleri/Letonya*, no. 798/05, § 90, 15 Eylül 2009). Devlet müdahalesini sadece çok ciddi ve mücbir sebepler haklı kılabilir (adı geçen kararda, § 86).

111. Dini topluluklar faaliyetlerinde, takipçileri tarafından ulvi kökenli olduğu düşünülen kurallara uymaktadır. Dini ayinler, bu konuda yetkilendirilmiş din görevlileri tarafından söz konusu kurallara uygun şekilde gerçekleştirilmesi halinde inananlar için anlamlı olmakta ve kutsal değere sahip olmaktadır. Din görevlilerinin şahsiyetinin ve ibadethanelerin statüsünün, topluluğun her üyesi için önemli olduğu şüphesizdir. Dolayısıyla topluluğun yaşamına katılım, dinin belirli bir tezahürü olup, bizatihi Sözleşme'nin 9. maddesi tarafından korunmaktadır (Bk. bu davaya uygulanabildiği ölçüde, yukarıda anılan *Hasan ve Chaush*, § 62; *Perry/Letonya*, no. 30273/03, § 55, 8 Kasım 2007; ve yukarıda anılan *Miroşubovs ve Diğerleri*, § 80(g)).

112. Ayrıca, Sözleşme sisteminin ikincil rolünün vurgulanması da önemlidir. Mahkeme'nin pek çok kez hükmettiği üzere, ulusal makamlar yerel ihtiyaçları ve koşulları değerlendirme konusunda uluslararası bir mahkemeye göre daha niteliklidir. Demokratik bir toplum içerisindeki görüşlerin büyük oranda farklılık gösterebildiği, genel siyaset ile ilgili konularda, yerel politika belirleyicilerin görevlerine özel bir dikkat gösterilmelidir. Bu durum, özellikle, Devlet ve dinler arasındaki ilişki hakkındaki sorunların söz konusu olduğu hallerde geçerlidir (Bk. diğer kararlar arasında, yukarıda anılan *S.A.S.*, § 129). Özellikle, Avrupa Devletlerindeki uygulamanın Devlet ve dini gruplar arasındaki ilişkileri düzenleyen çeşitli anayasal modellerle nitelendirildiği hallerde de durum bu şekilde olacaktır (Bk. yukarıda anılan *Sindicatul "Păstorul cel Bun"*, § 138, ve yukarıda anılan *Fernández Martínez*, § 130). Özetle, Sözleşmeciler Devletlere çeşitli dini topluluklarla işbirliği biçimlerini seçme konusunda takdir payı tanınması gerekmektedir (Bk. *Magyar Keresztény Mennonita Egyház ve Diğerleri/Macaristan*, no. 70945/11, 23611/12, 26998/12, 41150/12, 41155/12, 41463/12, 41553/12, 54977/12 ve 56581/12, § 108, AIHM 2014 (alıntılar)).

113. Bu takdir payı, hem yasayı hem de yasanın uygulandığı kararları kapsayan Avrupa denetimi ile beraber hareket eder. Mahkeme'nin görevi, ulusal düzeyde alınan önlemlerin, ilke olarak haklı ve orantılı olup olmadığını belirlemektir (Bk. diğer kararlar arasında, yukarıda anılan *Manoussakis ve Diğerleri*, § 44; yukarıda anılan *Leyla Şahin*, § 110; ve yukarıda anılan *S.A.S.*, § 131). Ayrıca, bu denetimi gerçekleştirirken Mahkeme'nin şikâyetçi olunan müdahaleyi bir bütün olarak davanın ışığında değerlendirmesi gerekir (Bk. yukarıda anılan *Bessarabia Metropolitan Kilisesi ve Diğerleri*, § 119).

114. Son olarak Mahkeme, Sözleşme'nin teorik veya yanılıcı hakları değil, pratik ve etkin hakları güvence altına almak üzere tasarlandığını hatırlatmaktadır (Bk. diğer kararlar arasında, yukarıda anılan *Folgerø ve Diğerleri*, § 100; ayrıca bk. yukarıda anılan *Kimlya ve Diğerleri*, § 86). Devletlere tanınan takdir yetkisinin ölçüsü Devletlerin dini mezhep kavramını, bir dinin geleneksel olmayan ve azınlık bir biçimini yasal korumadan yoksun kılacak derecede kısıtlı bir şekilde yorumlamasına izin verdiği takdirde, Sözleşme'nin 9. maddesinde yer verilen hak oldukça teorik ve yanılıcı olacaktır. Bu tür sınırlı tanımların din özgürlüğü hakkının kullanımı üzerinde doğrudan etkisi bulunmaktadır ve bir inancın dini mahiyetinin inkâr edilmesi suretiyle söz konusu hakkın kullanımını kısıtlaması muhtemeldir (Özellikle bk. bu davaya uygulanabildiği ölçüde, yukarıda anılan *Kimlya ve Diğerleri*, § 86). Bu bağlamda, Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komitesi'ne göre (Bk. yukarıda 58. paragraf), söz konusu tanımların dinin geleneksel olmayan biçimleri aleyhine yorumlanmaması gerektiğine dikkat çekilmelidir (Bk. bu davaya uygulanabildiği ölçüde, yukarıda anılan *Magyar Keresztény Mennonita Egyház ve Diğerleri*, § 88).

(ii) Yukarıda belirtilen ilkelerin mevcut davaya uygulanması

115. Mahkeme, Alevilik inancının dini mahiyetinin inkârı anlamına gelen söz konusu reddin, başvuranların din özgürlüğüne yönelik bir müdahale olarak değerlendirilmesi gerektiğine karar verdiğini gözlemlemektedir (Bk. yukarıda 95. paragraf). Hükümet söz konusu müdahaleyi gerekçelendirmek için ilk olarak, dinler konusunda tarafsızlık görevini layıkıyla yerine getirdiğini belirtmiştir. Hükümet ayrıca, kanundaki kısıtlamalara rağmen, Alevilerin din özgürlüklerini herhangi bir engel olmaksızın kullanabildiklerini vurgulamıştır. Hükümet ayrıca Mahkeme'nin dikkatini, ulusal makamların takdir yetkisinin önemine çekmiş ve yerel mahkemelerin Alevilik inancı gibi İslam'ın alt kollarına (yani tasavvufi yorumlarına) ilişkin hükümleri ayrıntılı bir şekilde incelediğini belirtmiştir. Hükümet son olarak, hem teoride hem de uygulamada, Türkiye'de Aleviliğin tanımı, kaynakları, ibadetleri, ayinleri ve kuralları konusunda çok sayıda farkın mevcut olduğunu belirtmiştir.

116. Dolayısıyla Mahkeme, Hükümet ve yerel mahkemeler tarafından başvuranların tanınma taleplerinin reddedilmesinin gerekçeleri olarak dayanan nedenleri, bu nedenlerin “yerinde ve yeterli” olup olmadığını ve söz konusu reddin “izlenen meşru hedeflerle orantılı” olup olmadığını tespit etmek için inceleyecektir. Bu incelemeyi yaparken Mahkeme'nin, ulusal makamların ilgili olguların kabul edilebilir bir değerlendirmesi temelinde, 9. maddede yer verilen ilkelerle tutarlı kurallar uyguladığına ikna olması gerekmektedir.

(a) Devletin Alevilik inancına karşı tarafsız olma görevi

117. Mahkeme ilk olarak, Hükümet tarafından vurgulandığı üzere, Türk Anayasası'nın 2. maddesinin laiklik ilkesini güvence altına aldığını, laiklik ilkenin Devletin belirli bir din veya inanç konusundaki tercihini açıklamasını yasakladığını; bunun da, Devleti tarafsız bir hakem kıldığını ve

Anayasa'nın 24. maddesi ile korunan din ve vicdan özgürlüğüne muhakkak imkân verdiğini belirtmektedir (Bk. yukarıda anılan *Leyla Şahin*, § 113).

118. Hükümet, dinlere karşı tarafsızlık görevini yerine getirirken Devletin Alevilik inancını tanımlamadığını; fakat başvuranların kendileri tarafından verilen tanımı temel aldığı ileri sürmüştür. Hükümet Mahkeme önündeki yargılamalarda ayrıca, öncelikli olarak dini grupların sınıflandırılması önerisinde bulunan ve özellikle cemevlerinin ibadethane değil, sadece, Alevilik inancı mensuplarının “adap ve erkânlarını” yerine getirdiği yerler olduğunu ileri süren birtakım bilirkişiler tarafından kaleme alınan görüşe atıfta bulunmuştur (Bk. yukarıda 44. paragraf). Hükümet, söz konusu görüş temelinde ve yukarıda anılan *Fernández Martínez* kararına atıfta bulunarak, Alevilik inancının İslamiyet içerisindeki yerini belirlerken İslam'ın şartlarının dikkate alınması gerektiğini eklemiştir.

119. İdari makamlar, Başbakanlık Hukuk Müşavirliği aracılığıyla İdare Mahkemesine ibraz ettikleri yazılı görüşlerinde, başvuranların taleplerinin reddedilmesinin gerekçelerini daha ayrıntılı bir şekilde açıklamıştır. Söz konusu belgeye göre, “yasaklanan tarikatlara” kamu hizmeti sunulması mümkün değildir. Aynı belgede ayrıca, Alevilik inancı dâhil olmak üzere İslamî yorumların veya hareketlerin takipçileri için ibadethanelerin açılmasının “dine uygun olmadığı” ve başvuranları gibi taleplerin “din içerisinde karmaşa” yaratacağı belirtilmiştir (Bk. yukarıda 13. paragraf).

120. Ancak Mahkeme, başvuranların inançlarını “İslam'ın tasavvufî ve rasyonel yorumu ve uygulaması” addetmelerine rağmen, inançlarının kendine özgü önemli nitelikleri bulunduğunu vurguladıklarını ve ayrıca kendileriyle Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından benimsenen İslam dini anlayışı arasında mesafe koymaya dikkat ettiklerini belirtmektedir (Bk. yukarıda 35. paragraf). Bu noktada mevcut dava, Sözleşme'nin 8. maddesine ilişkin olan ve esasen “Katolik Kilisesine karşı sadakat konusunda yüksek bir ödevi” kabul etmesine rağmen “evli bir rahip” olduğunu kamuya açıklayan bir Katolik din kültürü ve ahlak bilgisi

öğretmeninin iş akdinin yenilenmemesini ilgilendiren yukarıda anılan *Fernández Martínez* davasından ayrılmaktadır (adı geçen kararda, § 135). Mevcut davada, başvuranlara bu tür bir sadakat ödevi yüklenmesi mümkün değildir. Başvuranlar ilahiyat tartışmasına girmekten kaçınarak özellikle, ancak Alevilerin inançlarını tanımlayabileceklerini, söz konusu “adap ve erkânlarının”, yani cem ayininin başlıca ibadet biçimi olduğunu ve cemevlerinin söz konusu ayinin yapıldığı yer olduğunu vurgulamışlardır.

121. Bu bağlamda Mahkeme, içtihadında ortaya konan ve Devletin tarafsızlık görevinin neticesi olan dini toplulukların özerkliği ilkesi uyarınca, bir dini topluluğun hangi inanca mensup olduğunu belirlemenin Devletin (hatta ulusal mahkemelerin dahi) değil, sadece söz konusu topluluğun en üst düzey ruhani makamlarının görevi olduğunu gözlemlemektedir (Bk. bu davaya uygulanabildiği ölçüde, yukarıda anılan *Miroşubovs ve Diğerleri*, § 86). Dolayısıyla Mahkeme, Devletin Alevilik inancına karşı tutumunun, Alevi topluluğunun Sözleşme’nin 9. maddesinde yer alan güvencelerin tam merkezinde bulunan özerk varlık hakkını ihlal ettiğini değerlendirmektedir (Bk. bu davaya uygulanabildiği ölçüde, yukarıda anılan *Religionsgemeinschaft der Zeugen Jehovas ve Diğerleri*, § 79).

122. Mahkeme özellikle, Hükümet tarafından belirtildiği üzere başlangıcı ve kökenleri Türkiye’nin tarihi ve dini bağlamında binlerce yıla dayanan Alevi topluluğunun varlığı konusunda herhangi bir ihtilafın bulunmadığını belirtmektedir (Bk. yukarıda 43. paragraf). Alevi dini liderleri dâhil olmak üzere Alevi meselesine hassasiyetle yaklaşan çeşitli katılımcıların yer aldığı çalıştaylardaki uzun tartışmalar neticesinde hazırlanan Nihai Rapordan, ilahiyat doktrini, başlıca dini uygulamalar, ibadet yerleri ve eğitim gibi çok sayıda alanda bu inancın, kendisini diğer inançlardan ayıran önemli niteliklerinin olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Nihai Raporda, “Osmanlı döneminde ortaya çıkan” bu topluluğun “Sünnilikten farklı bir topluluk olarak görülmesi gerektiği” ve “Anadolu

Aleviliğinin kendine özgü özelliklere sahip olan bir yapı olduğunun haklı olarak değerlendirilebileceği” tespit edilmiştir. Raporda bu nedenden ötürü, Alevilik inancının çerçeveselendirilmesinin ve tanımının tamamen ve münhasıran Alevileri ilgilendiren bir mesele olduğu belirtilmiştir (Bk. yukarıda 53. paragraf).

123. Her hâlükârda, Türkiye’de Alevilik inancının temel unsurlarından biri olan cem ayinini cemevlerinde gerçekleştiren geniş bir Alevi topluluğunun varlığı, ihtilafın söz konusu olmadığı olgulardan açıkça anlaşılakta ve genel olarak kabul edilmektedir (Bk. yukarıda 35 ve 37. paragraflar). Nitekim Hükümet, görüşünü dini grupların sınıflandırılmasına dayandırarak, bu inancın sadece bir “tarikat” olduğunu ileri sürmüştür. Alevi topluluğunun kendine özgü niteliklerini dikkate almayan bu değerlendirmeye göre, tarikatlar 677 sayılı Kanun kapsamındaki dini gruplar kategorisine girmektedir. Aşağıda açıklandığı üzere (126. paragraf), bu değerlendirme birtakım önemli yasaklar doğurmakta (Ayrıca bk. yukarıda 52. paragraf) ve yukarıda belirtilen Nihai Rapordaki tespitleri dikkate almamaktadır.

124. Sonuç olarak Mahkeme, Devlet makamlarının Alevi topluluğuna, dini uygulamalarına ve mabedlerine yönelik tutumunun Devletin tarafsızlık göreviyle ve dini toplulukların özerk olarak var olma hakkıyla bağdaşmadığını düşünmektedir.

(β) Alevilerin inançlarını serbestçe yaşamaları

125. Başvuranlar inançlarının dini mahiyetinin tanınmasının reddedilmesinin söz konusu inancın yaşanmasını Aleviler için imkânsız hale getirdiğini iddia etmemekle birlikte, söz konusu reddin zararlı sonuçlarını vurgulamışlardır. Başvuranlar özellikle, Alevilik inancının Sünni İslam’dan ayrı bir dini mezhep olarak tanınmamasının, Aleviliğin kendine özgü dini özelliklerinin inkârı anlamına geldiği görüşünü benimsemişlerdir.

126. Mahkeme, şikâyetçi olunan reddin, Alevi topluluğunun özerk varlığını inkâr etme ve 677 sayılı Kanun dâhilinde Aleviliği “yasaklanan tarikatlar” yasal çerçevesinde tutma etkisi yarattığı görüşündedir. Söz konusu Kanun bu dini gruplar hakkında birtakım önemli yasaklar öngörmektedir: Bir Alevi ruhani liderini ifade eden “dede” unvanının kullanılması yasaklandığı gibi, tasavvufi uygulamalar için yer tahsis edilmesi de yasaklanmış olup, her iki durum da hapis cezası veya para cezasıyla cezalandırılabilir vaziyettedir. Her ne kadar Hükümete göre, söz konusu yasaklara uyulmamasına müsamaha gösteriliyorsa da, Başbakanlık Hukuk Müşavirliğinin İdare Mahkemesi’ne ibraz ettiği görüşlerinde “cemevlerinin ibadethane olarak tanınmasının 677 sayılı Kanun’a aykırı olacağı” açık bir şekilde belirtilmiştir (Bk. yukarıda 13. paragraf). Ayrıca, İdare Mahkemesi 4 Temmuz 2007 tarihli kararında açıkça, söz konusu Kanun’da öngörülen yasaklara atıfta bulunmuştur (Bk. yukarıda 14. paragraf).

127. Görünen sonuç ise, iç hukukta bir “tarikât” olarak nitelendirilen bir dini grubun mensuplarının inançlarını serbestçe yaşamalarının esasen, söz konusu yasakları uygulama konusunda belirli ölçüde takdir yetkisine sahip oldukları anlaşılan ilgili idari yetkililerin iyi niyetine dayanmasıdır. Mahkeme’nin bu şekilde nitelendirilen bir dini grubun, inancını serbestçe yaşama ve yukarıda belirtilen mevzuatı ihlal etmeksizin takipçilerine kılavuzluk etme kabiliyeti konusunda ciddi kuşkuları bulunmaktadır. Mahkeme, Hükümet tarafından Alevi topluluğuna gösterildiği iddia edilen müsamahayı, ilgililere hakların verilmesini sağlayabilecek yegâne yol olan tanınmanın alternatifi olarak değerlendiremez (Aynı yönde bir karar için bk. yukarıda anılan *Bessarabia Metropolitan Kilisesi ve Diğerleri*, § 129).

128. Ayrıca, cemevlerinin ibadethane olarak tanınmasının reddedilmesine ilaveten (bu reddin etkilerine ilişkin olarak bk. yukarıda anılan *Cumhuriyetçi Eğitim ve Kültür Merkezi Vakfı*, § 45) Alevilerin, sadece topluluklarının dini yaşamının düzenlenmesini değil, ayrıca

çocukları ilk ve ortaokula giden Alevi ebeveynlerin haklarını da etkileyen çok sayıda başka sorunlarla karşı karşıya oldukları Mahkeme'nin ilgili kararlarından ve yukarıda anılan Nihai Rapordan (Bk. 53. paragraf) açıkça anlaşılmaktadır. İlk olarak, Nihai Raporda Alevi dini liderlerinin herhangi bir yasal statüsünün bulunmadığı ve Alevilik inancının yaşanmasıyla bağlantılı personeli eğitebilecek herhangi bir kurumun bulunmadığı vurgulanmaktadır. Ayrıca, dini kamu hizmeti sunulmasına gelince, Alevi inancı, söz konusu hizmeti alanların yararlandığı tüm faydalardan hariç tutulmaktadır (Bk. yukarıda 53. paragraf).

129. Benzer şekilde Mahkeme, ilk ve ortaokullarda verilen zorunlu din kültürü ve ahlak bilgisi derslerine ilişkin yukarıda anılan önceki tarihli *Mansur Yalçın ve Diğerleri* kararında, Alevi ebeveynlerin meşru olarak, bu konunun öğretimine ilişkin düzenlemelerin çocukları açısından okul ve kendi aralarında bir bağlılık çatışmasına yol açabileceğini değerlendirebileceklerine ve bunun da Sözleşme'ye Ek 1 No'lu Protokol'ün 2. maddesi kapsamında bir soruna neden olmasının muhtemel olabileceğine hükmetmiştir (adı geçen kararda, § 71). Mahkeme özellikle, davalı Devletin eğitim sisteminin, söz konusu ebeveynlerin inançlarına saygı gösterilmesini sağlamak için uygun donanıma sahip olmadığına hükmetmiştir (adı geçen kararda, § 77).

130. Ayrıca, Alevilik inancı gibi tanınmamış dini azınlıkları düzenleyen açık bir yasal çerçevenin bulunmayışı, çok sayıda ek hukuki, örgütsel ve mali sorunlara sebebiyet vermektedir (Bk. yukarıda 31. paragraf). İlk olarak, ibadethane inşa edebilme kabiliyeti kesin olmayıp, merkezî veya yerel makamların iyi niyetine tabidir. İkinci olarak, söz konusu topluluklar resmi olarak üyelere veya Devlet sübvansiyonlarından bağış kabul edememektedir. Üçüncü olarak, bu toplulukların tüzel kişiliğe sahip olmamasından ötürü kendi başına mahkemelere erişim hakkı bulunmayıp, sadece vakıflar, dernekler veya takipçi grupları aracılığıyla mahkemeye erişim hakkı bulunmaktadır. Ayrıca, bir vakıf veya dernek olarak faaliyet

göstermeye çalışan dini topluluklar çok sayıda hukuki engelle karşı karşıya kalmaktadır (Bk. yukarıda 32. paragraf).

131. Özetle Mahkeme, Alevi topluluğuna inancını yaşama konusunda makamlar tarafından tanınan özgürlüğün, söz konusu topluluğun 9. madde kapsamındaki haklarını tamamen kullanmasına imkân verdiğine ikna olmamıştır.

(γ) Takdir payı

132. Hükümet'in dayandığı takdir payına ilişkin olarak Mahkeme, yerleşik içtihadı uyarınca, demokratik bir toplum içerisindeki görüşlerin büyük oranda farklılık gösterebildiği, Devlet ve dinler arasındaki ilişki hakkındaki sorunların söz konusu olduğu hallerde yerel politika belirleyicilerin görevlerine özel bir dikkat gösterilmelidir (Bk. yukarıda 112. paragraf). Dolayısıyla davalı Devletlerin çeşitli dini topluluklarla işbirliği biçimlerini seçme konusunda belirli bir takdir payı vardır. Mevcut davada, davalı Devletin çeşitli inançlarla işbirliği biçimlerini seçme konusunda takdir payını aştığı açıktır.

133. Her hâlükârda, Mahkeme 9. maddeye ilişkin kararlarında sürekli olarak, Devletin tarafsızlık görevinin, dini inançların ve bu inançların ifade edilme biçimlerinin meşruiyetini belirleme konusunda Devletin herhangi bir takdir yetkisine sahip olmasını önlediğine hükmetmiştir (Bk. yukarıda 107. paragraf). Önceden belirtildiği üzere (Bk. yukarıda 114. paragraf), Devletlere tanınan takdir yetkisinin ölçüsü Devletlerin dini mezhep kavramını, bir dinin geleneksel olmayan ve azınlık bir biçimini yasal korumadan yoksun kılacak derecede kısıtlı bir şekilde yorumlamasına izin verdiği takdirde, Sözleşme'nin 9. maddesinde yer verilen hak oldukça teorik ve yanıltıcı olacaktır.

(δ) Alevi topluluğu içerisinde mutabakat olmaması

134. Alevi topluluğu içerisinde Alevilik inancının temel kurallarına ve Türkiye'deki Alevi topluluğunun taleplerine ilişkin tartışmanın var olması, Alevi topluluğunun Sözleşme'nin 9. maddesi tarafından korunan haklara sahip bir dini topluluk olduğu gerçeğini değiştirmemektedir. Mahkeme, bu tür bir iç tartışmanın varlığının şikâyetçi olunan reddin gerekçesini nasıl teşkil edebileceğini anlamamaktadır. 2009-2010 yıllarında düzenlenen Alevi çalıştayları davalı Devlete, Alevi vatandaşların ortak taleplerini tespit etme ve bir araya getirme fırsatı vermiştir (Bk. yukarıda 39-42. paragraflar). Ayrıca, çalıştayların ardından yayımlanan Nihai Rapor, Devletle işbirliği biçimlerinin seçimi konusunda Alevi topluluğu içerisinde bir tartışmanın var olmasına rağmen, Alevi topluluğunun özerkliği ve cem, cemevleri ve Alevi dini liderlerinin yeri gibi söz konusu inancın temel unsurlarıyla ilgili meseleler konusunda açık bir mutabakatın sağlandığını ortaya koymaktadır (Bk. yukarıda 53. paragraflar).

(ε) Sonuç

135. Dolayısıyla Mahkeme, yukarıda açıklanan durumun, Alevi topluluğunun üyelerinin ve özellikle başvuranların din özgürlüğü haklarını etkin bir şekilde kullanmalarına imkân verecek olan tanınmanın reddedilmesi anlamına geldiği sonucuna ulaşmıştır. Özellikle, şikâyetçi olunan red, Alevi topluluğunun özerk varlığını inkâr etme ve üyelerinin ibadethanelerini (cemevlerini) ve dini liderlerini ifade eden unvanı (dede) mevzuata tam uygunluk içerisinde kullanmalarını imkânsız kılma etkisi yaratmıştır. Sonuç olarak, ilgili ve yeterli gerekçe bulunmaması nedeniyle, davalı Devlet takdir payını aşmıştır. Bu nedenle, şikâyetçi olunan müdahalenin demokratik bir toplumda gerekli olduğu değerlendirilemez.

Dolayısıyla, Sözleşme'nin 9. maddesi ihlal edilmiştir.

III. SÖZLEŞME’NİN 9. MADDESİYLE BİRLİKTE ELE ALINDIĞINDA 14. MADDESİNİN İHLAL EDİLDİĞİ İDDİASI HAKKINDA

136. Başvuranlar dine dayalı ayrımcılığa maruz kaldıklarını iddia etmişlerdir. Başvuranlar bu bağlamda, Sözleşme’nin 9. maddesiyle birlikte ele alındığında 14. maddesine dayanmışlardır.

Sözleşme’nin 14. maddesi aşağıdaki gibidir:

“Bu Sözleşme’de tanınan hak ve özgürlüklerden yararlanma, cinsiyet, ırk, renk, dil, din, siyasal veya diğer kanaatler, ulusal veya toplumsal köken, ulusal bir azınlığa aidiyet, servet, doğum başta olmak üzere herhangi başka bir duruma dayalı hiçbir ayrımcılık gözetilmeksizin sağlanmalıdır.”

137. Hükümet, başvuranların savına itiraz etmiştir.

A. Tarafların beyanları

1. Başvuranlar

138. Başvuranlar kıyaslanabilir bir durumda olan, Sünni mezhebinin mensubu olan vatandaşlara göre, farklı muameleyi haklı kılan herhangi nesnel ve makul bir gerekçe olmaksızın, daha az elverişli bir muameleye tabi tutuldukları gerekçesiyle dine dayalı ayrımcılık mağduru olduklarını iddia etmişlerdir.

139. Başvuranlar mensubu oldukları Alevi topluluğunun, Sünni Müslüman topluluğuna kıyasla ayrımcılığa maruz kaldığını iddia etmişlerdir. İslamiyet’in Sünni anlayışının takipçilerine Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından çok sayıda kamu hizmeti sunulmasına rağmen, Diyanet İşleri Başkanlığı başvuranların inancının mensuplarına bu tür herhangi bir hizmet sunmamıştır.

140. Başvuranların beyanına göre, taleplerinin reddedilmesi, Hükümetin İslam’ın Sünni anlayışına göre tanımlamaya çalıştığı inançlarına karşı makamlar tarafından takınılan tutumdan kaynaklanmıştır. Başvuranlar,

ulusal makamların Devletin dini inançlar konusunda tarafsızlık görevine aykırı olarak inançlarının belirli özelliklerini inkâr ettiğini vurgulamışlardır. Başvuranlar bu hususta, Hükümetin, inançlarını veya ihtiyaçlarını tanımlamama görevi olduğunu vurgulamışlardır. İdari makamlar Alevi vatandaşların spesifik ihtiyaçlarını neredeyse tamamen göz ardı etmekte ve “din alanında” İslam’ın Sünni anlayışı merkezinde bir “mezhepsel kamu hizmeti” sunmaktadır. Dolayısıyla dini kamu hizmetlerin tarafsız olması ve bunun sonucu olan kamu hizmetlerine eşit erişim ilkesi davanın merkezinde yer almıştır.

141. Başvuranlar ayrıca, 1996-2015 yılları arasındaki dönemde Diyanet İşleri Başkanlığına tahsis edilen bütçenin toplam 37.275.900.000 Türk lirasına (yaklaşık olarak 16 milyar Amerikan doları) ulaştığını ileri sürmüşlerdir. 2015 yılında Sünni İslam inancına yönelik kamu hizmetlerine 5.743.000.000 Türk liralık bütçe ayrılmış; ancak Alevi topluluğu veya diğer inançlar ve inanışlara yönelik kamu hizmetleri için herhangi bir miktar ayrılmamıştır. Başvuranlara göre, Devletlerin bu bakımdan pozitif tedbirler almakla yükümlü olmamasına rağmen, Türk Devleti kendi arzusuyla belirli bir inanca yönelik dini kamu hizmeti sunmaya karar vermiş; ancak aynı elverişli muameleyi diğer inançlara ve dinlere göstermeyi reddetmiştir.

142. Başvuranlar, Diyanet İşleri Başkanlığının dini kamu hizmetlerini yürütmesi için 100.000’den fazla Devlet memuru istihdam ettiğini, binlerce cami ve mescit idare ettiğini ve kendisine verilen görevleri yerine getirmek için genel bütçeden birkaç milyar Türk lirası aldığını ileri sürmüşlerdir. Diyanet İşleri Başkanlığı, sorumluluklarının bir bütün olarak İslam dininin tamamını kapsamasına rağmen, görevlerini yerine getirirken dikkatini İslam’ın Sünni ekollerinin ve özellikle Hanefi ekolünün talepleri üzerine toplamakta; ancak İslam’ın diğer tüm hareketlerini ve mezheplerini göz ardı etmektedir. Genel bütçe büyük ölçüde, tüm vatandaşlar tarafından ödenen vergilerden elde edilen gelirden fonlandırılmaktadır. Vergi toplama konusunda dine dayalı herhangi bir ayırım yapılmamaktadır. Ancak genel

bütçeden milyarlarca Türk lirası alan Diyanet İşleri Başkanlığı, sadece belirli bir inancın, yani Sünni İslam inancının takipçileri için kamu hizmeti sunmaktadır.

143. Başvuranlar ayrıca, Hükümetin çok sayıda alanda ayrımcı bir politika izlediğini ileri sürmüşlerdir. Örneğin, Türk Radyo ve Televizyon Üst Kurulu televizyon kanallarından bir tanesini Diyanet İşleri Başkanlığına tahsis etmiştir. Benzer şekilde, Diyanet İşleri Başkanlığı, kendisi için ayrılan bütçeye ek olarak, özellikle kendi denetimi altındaki Diyanet İşleri Vakfından da önemli miktarda para almıştır. Bu arada Aleviler, kamu hizmetlerinden yararlanan kişiler olmalarına ve vergilerini ödemelerine rağmen, inançlarıyla ilgili tüm giderlerini kendileri karşılamak zorundadırlar. Diğer ibadethanelerinkiyle kıyaslanabilir bir statüye sahip olmayan ibadethanelerinin, yani cemevlerinin masraflarını kendileri karşılamakta ve söz konusu cemevlerinde dini liderlere kendileri ödeme yapmaktadırlar. Ayrıca, tamamen Sünni İslam imamlarının eğitime adanmış çok sayıda imam hatip lisesi kurulmasına rağmen, Milli Eğitim Bakanlığı Alevi dini liderlerinin eğitimi için tek bir kuruluş harcamadığı gibi, bu amaca yönelik tek bir okul açmamıştır.

144. Başvuranlar özellikle, Devletin kamu hizmetlerinin sunulması konusunda, dini kamu hizmetlerinin idaresi bağlamında bir dinin belirli bir mezhebi diğerlerinin aleyhine olacak şekilde kayrılmaksızın, tüm inançlara ve dinlere eşit muamelede bulunulmasını sağlamasını talep etmişlerdir. Başvuranların beyanına göre, yukarıda belirtilen değerlendirmeler muamelede farklılığın mevcut olduğunu fazlasıyla ortaya koymaktadır. Başvuranlar son olarak, Alevilik inancına mensup vatandaşların, İslam'ın Sünni anlayışını benimseyen vatandaşlarıinkiyle kıyaslanabilir bir durumda olduklarını ileri sürmüşlerdir. Alevilik inancına mensup vatandaşların tabi tutulduğu muamele farklılığı, herhangi bir nesnel ve makul gerekçelendirilmeden yoksundur.

2. Hükümet

145. Hükümet beyanlarına, başvuruların iddialarının 9. madde kapsamında yeterince yerinde olmadığını ve söz konusu iddialar ile 9. madde arasında doğrudan bir bağ olmadığını belirterek başlamıştır. Bu tür bir bağın var olduğu varsayılsa dahi, başvurular dini uygulamalarını cemevlerinde serbestçe gözetebildikleri için, bu bağın varlığını pratik anlamda ortaya koyamamışlardır. Bu bağlamda Hükümet, başvuruların 9. madde kapsamındaki haklarının kullanımına yönelik herhangi bir müdahalede bulunulmadığı ve dolayısıyla Sözleşme'nin 14. maddesinin uygulanabilir olmadığı yönündeki görüşünü yinelemiştir.

146. Hükümet'in beyanına göre, başvurular tarafından başvuruda "Alevilik inancı" ile "İslam'ın Sünni mezhebi" arasında yapılan karşılaştırma her hâlükârda hatalıdır ve ilahiyat dalları ile tasavvufi alt dalların aynı kategoride yer almaması dolayısıyla, bu karşılaştırmaya dayalı olarak Diyanet İşleri Başkanlığının görev alanının değerlendirilmesi uygun değildir.

147. Hükümet, yedi akademisyen tarafından hazırlanan görüşe atıfta bulunarak (Bk. yukarıda 44. paragraf) ve savlarını akademisyenlerin "Sünni" teriminin tanımına dayandırarak, Alevilik inancının teolojik bir mezhep olarak görülmesinin mümkün olmadığını ve dolayısıyla Alevilik ile Sünniliğin karşılaştırılmasının uygun olmadığını ileri sürmüştür. Hükümet'e göre, başvurular din temelinde ayrımcılığa maruz bırakılmamış; kıyaslanabilir bir durum içerisinde olan Müslüman vatandaşlara, yani Kadirilik ve Mevlevilik tarikatlarının üyeleri veya tasavvufi ve mistik dini uygulamaları benimseyen diğer tarikatların takipçilerine göre daha az elverişli bir muameleye tabi tutulmamışlardır. Hükümet yine yukarıda anılan görüşe atıfta bulunarak, ilahiyat akademisyenleri tarafından kabul edilen genel sınıflandırmaya göre, dini grupların başlıca üç unsurdan, yani dinler, mezhepler ve mistik yapılanmalardan oluştuğunu vurgulamıştır.

Hükümet, Müslüman toplumlarda, tasavvuf ekollerinin ve uygulamalarının üçüncü kategoride yer aldığını eklemiştir.

148. Hükümet ayrıca, Türkiye Cumhuriyeti'nin insan haklarını gözeten ve Anayasası din ve vicdan özgürlüğünü güvence altına alan laik bir Devlet olduğunu belirtmiştir. Anayasanın 136. maddesi uyarınca, Diyanet İşleri Başkanlığı genel idarenin bir parçası olup, kendisini düzenleyen özel kanun kapsamında kendisine verilen görevleri, ulusal dayanışma ve birliği desteklemek amacıyla, siyasi görüş ve fikirlerle arasına mesafe koyarak ve laiklik ilkesine uygun olarak yerine getirmektedir. Diyanet İşleri Başkanlığı görevlerini özellikle, İslam'ın ortak ve nesnel anlayışı temelinde yerine getirmektedir. Toplumun İslamî inanışlar, namaz ve ahlâk ilkeleri konusunda bilgilendirilmesine gelince, Diyanet İşleri Başkanlığı görevini belirli bir inancın, dini grubun veya tarikatın dini tercihlerini veya geleneklerini değil, diğer hususların yanı sıra, İslam dininin tüm Müslümanlar tarafından kabul edilen kaynaklarını ölçüt olarak yerine getirmektedir. Diyanet İşleri Başkanlığına göre, söz konusu gelenekler ve kaynaklar evrensel ve ebedidir.

149. Hükümet, başvuruların Diyanet İşleri Başkanlığının İslam'ın Sünni-Hanefi yorumunu temsil ettiği ve dini hizmetini bu anlayışa dayandırdığı savına itiraz etmiştir. Diyanet İşleri Başkanlığı dini mensubiyet temelinde vatandaşlar arasında ayrımcılık yapmamakta ve Alevi, Şafi ve Şii/Caferi inançlarına mensup vatandaşların ikamet ettiği bölgelerdeki camilere hizmetler sunmaktadır.

150. Hükümet, Diyanet İşleri Başkanlığının (Kuruluş ve Görevleri Hakkında) Kanun'da 1 Temmuz 2010 tarihinde değişiklik yapıldığını eklemiştir. Diyanet İşleri Başkanlığının danışma organı Din İşleri Yüksek Kuruludur. Söz konusu Kanun'un 5(c) maddesi uyarınca, Yüksek Kurul, diğer görevleri arasında, yurt içinde ve yurt dışında farklı dinî yorum çevrelerini, dinî-sosyal teşekkülleri ve geleneksel dinî-kültürel oluşumları incelemek, değerlendirmek, bu konularda ilmî ve istişari toplantılar,

konferanslar düzenlemek ve çalışmalar yapmakla sorumludur. Söz konusu Kanun'un 7(10)a maddesi uyarınca, Diyanet İşleri Başkanlığı İslam dinine mensup farklı dinî yorum çevreleri, dinî-sosyal teşekküller ve geleneksel dinî-kültürel oluşumlarla ilgili faaliyetler düzenlemekle sorumludur. Hükümetin beyanına göre, söz konusu değişiklikler Diyanet İşleri Başkanlığının sadece Sünni-Hanefi inancının mensuplarını temsil etmediğini ve bu inanca ilişkin faaliyetler yürütmediğini açıkça ortaya koymaktadır.

151. Hükümet ayrıca, anayasa ve mevzuat hükümlerinde dergâh gibi tasavvufî veya mistik geleneğin kurumlarına, semah veya cem gibi söz konusu geleneğin dini uygulamaları, mistik töreleri ve kurallarına ilişkin herhangi bir tedbir öngörülmediğini vurgulamıştır.

152. Diyanet İşleri Başkanlığı çalışanlarını 657 sayılı Devlet Memurları Kanunu uyarınca ve vatandaşlığa dayalı olarak işe almaktadır. Sonuç olarak, adaylara dini bir gruba mensubiyetleri temelinde herhangi bir imtiyazlı muamelede bulunulmamaktadır.

153. Ayrıca, camilerin inşası, bakımı ve onarımı için bütçeden herhangi bir karşılık ayrılmamaktadır. Diyanet İşleri Başkanlığının görevi, vatandaşlar veya tüzel kişiler tarafından inşa edilen camilerin ibadethane olarak kullanılmasına izin vermek, camileri idare etmek ve din görevlilerini atamaktan ibarettir.

154. Hükümet son olarak, aksi takdirde benzer olan durumlar arasındaki farkların muamele farklılığını haklı kılıp kılmadığını ve ne ölçüde haklı kıldığını belirleme konusunda Devletlere takdir yetkisi tanınması gerektiğini ileri sürmüştür.

B. Mahkeme'nin değerlendirmesi

1. Genel ilkeler

155. Mahkeme, Sözleşme'nin 14. maddesinin Sözleşme'nin diğer maddi hükümlerini ve Protokollerini tamamlayıcı nitelikte olduğunu yinelemektedir. 14. maddenin sadece söz konusu hükümler ile korunan "hak ve özgürlüklerden yararlanma" ile bağlantılı biçimde tesiri bulunduğundan, 14. madde bağımsız bir varlığa sahip değildir. Sözleşme'nin 14. maddesinin uygulanması için söz konusu hükümlerin ihlalinin mevcut olması gibi bir ön koşul bulunmasa da- ve 14. madde bu anlamda özerktir- bahse konu olgular bu hükümlerden birinin veya birden fazlasının alanına girmediği, 14. maddenin uygulanması mümkün değildir (bk. diğer birçok emsalinin yanı sıra, *Abdulaziz, Cabales ve Balkandali/Birleşik Krallık*, 28 Mayıs 1985, § 71, Seri A no. 94; *X ve Diğerleri/Avusturya* [BD], no. 19010/07, § 94, AİHM 2013; *Vallianatos ve Diğerleri/Yunanistan* [BD], no. 29381/09 ve 32684/09, § 72, AİHM 2013 (alıntılar); ve *Hämäläinen/Finlandiya* [BD], no. 37359/09, § 107, AİHM 2014).

156. Mahkeme'nin yerleşmiş içtihatlarına göre, Sözleşme'nin 14. maddesi kapsamında herhangi bir sorunun ortaya çıkması için, nispeten benzer durumlarda bulunan kişilere yönelik farklı bir muamelenin söz konusu olması gerekmektedir. Bu türden farklı bir muamele, tarafsız ve makul bir gerekçesinin bulunmaması, başka bir deyişle, meşru bir amaç gözetmemesi ya da başvuru yöntemleri ile gerçekleştirilmek istenen hedef arasında makul bir orantılılık ilişkisi bulunmaması durumunda, ayrımcı nitelikte olacaktır. Sözleşme'ye taraf olan Devletler, benzer durumlarda söz konusu olan farklılıkların, farklı bir muamele yapılmasını haklı kılıp kılmayacağını ve ne ölçüde haklı kılacağını değerlendirilmesi konusunda belirli bir takdir yetkisine sahiptir (bk. yukarıda anılan *X ve Diğerleri*, § 98; *Vallianatos ve Diğerleri*, yukarıda anılan, § 76; ve *Hämäläinen*, § 108).

157. Mahkeme, belirli bir grup üzerinde orantısız bir şekilde olumsuz etkilere sahip olan genel bir politika veya tedbirin, özellikle o gruba yönelik olarak gerçekleştirilmemesi durumunda dahi, ayrımcı olarak değerlendirilebileceğini yinelemektedir (bk. *D.H. ve Diğerleri/Çek Cumhuriyeti* [BD], no. 57325/00, § 175, AİHM 2007-IV; *Kurić ve Diğerleri/Slovenya* [BD], no. 26828/06, § 388, AİHM 2012 (alıntılar); ve yukarıda anılan *S.A.S.*, § 161).

158. Mahkeme ayrıca, Sözleşme'nin 14. maddesinde koruma altına alınan ayrımcılık yasağının, Sözleşme'nin ve Protokollerinin bir Devletin güvence altına almasını gerektirdiği hak ve özgürlüklerin kullanılmasından daha geniş bir kapsama sahip olduğunu yinelemektedir. Ayrımcılık yasağı ayrıca, söz konusu ek haklar için de geçerli olup, Devletin kendiliğinden sağlamaya karar verdiği tüm Sözleşme maddelerinin genel kapsamı içerisinde yer almaktadır. Bu ilke, Mahkeme'nin içtihatlarında kendisine köklü bir yer edinmiştir (bk. "*Belçika'da eğitim dillerinin kullanılmasına ilişkin yasaların belirli yönlerine ilişkin*" Dava (esasa ilişkin), 23 Temmuz 1968, s. 34, § 9, Seri A no. 6; *Stec ve Diğerleri/Birleşik Krallık* (k.k.) [BD], no. 65731/01 ve 65900/01, § 40, AİHM 2005-X; *E.B./Fransa* [BD], no. 43546/02, § 48, 22 Ocak 2008; ve yukarıda anılan *X ve Diğerleri*, § 135). Devlet, kendi yükümlülüklerinin ötesine geçmiş ve Sözleşme'nin herhangi bir maddesi ile güvence altına alınmış olan hakların kapsamından daha geniş bir kapsama giren ek haklar sağlamışsa, bu hakların uygulamasında Sözleşme'nin 14. maddesinin anlamı dâhilinde ayrımcı nitelikte tedbirler alamaz (bk. bu davaya uygulanabildiği ölçüde, yukarıda anılan *X ve Diğerleri*, § 135; *Savez crkava "Riječ života" ve Diğerleri/Hırvatistan*, no. 7798/08, § 58, 9 Aralık 2010; ve yukarıda anılan *Cumhuriyetçi Eğitim ve Kültür Merkezi Vakfı*, § 48).

159. Bu anlamda ispat yükü ile ilgili olarak, Mahkeme, daha önceki kararlarında, bir başvuranın uygulanan muamelede bir farklılık olduğunu tespit etmesi durumunda, bu farklılığın haklı gerekçelere dayandığının

ortaya konulmasının Hükümetin görevi olduğunu kaydetmiştir (bk. yukarıda anılan *D.H. ve Diğerleri*, § 177, ve yukarıda anılan *Kurić ve Diğerleri*, § 389).

160. Ayrıca, sadece tanımlanabilir bir niteliğe veya “duruma” dayanan muamele farklılıkları Sözleşme’nin 14. maddesi kapsamında ayrımcılık teşkil edebilir (bk. *Carson ve Diğerleri/Birleşik Krallık* [BD], no. 42184/05, § 61, AIHM 2010). “Din”, Sözleşme’nin 14. maddesinde yasak olduğu belirtilen ayrımcılık gerekçeleri arasında özellikle sayılmıştır (bk. yukarıda anılan *Eweida ve Diğerleri*, § 86, ve yukarıda anılan *Cumhuriyetçi Eğitim ve Kültür Merkezi Vakfı*, § 42).

2. Mahkeme’nin Devletin dini topluluklarla ilişkilerine dair davalarla ilgili olarak benimsediği yaklaşım

161. Mahkeme, somut davanın amaçları doğrultusunda, Devlet ile dini topluluklar arasındaki ilişkilere dair içtihatlarına atıf yapmaktadır.

162. Mahkeme, öncelikle, daha önce de belirtmiş olduğu üzere (bk. yukarıda § 112), Devlet ile dinler arasındaki ilişkilere dair meselelerin söz konusu olduğu durumlarda, Avrupa’da Devlet ile dini topluluklar arasındaki ilişkileri düzenleyen tek bir model mevcut olmaması sebebiyle, yerel politika belirleyicilerin rolüne özel ağırlık verilmesi gerektiğini gözlemlemektedir. Devletler, çeşitli dini topluluklar ile işbirliği biçimlerini seçerken belirli bir takdir payına sahiptirler. Aynı durum, belirli bir alandaki kamu hizmetlerinin düzenlenmesi konusunda da geçerlidir.

163. Mahkeme ayrıca, Devlet ile çoğunluğun mensup olduğu din arasındaki ilişkinin bağlama göre çeşitli biçimlerde olabileceğini gözlemlemektedir. Sözleşmeciler Devletlerin çoğunluğu Devlet ile din işlerini birbirinden ayırmış olsa da, bir Devlet dinine dayalı olan ve Sözleşme hazırlandığında ve ilgili Devletler bu Sözleşme’ye taraf olduklarında var olan bir sistemi haiz birçok Sözleşmeciler Devlet de bulunmaktadır (bk. *Ásatrúarfélagid/İzlanda*, no. 22897/08, 18 Eylül 2012). Aynı şekilde,

Mahkeme, laiklik ilkesi üzerine kurulu anayasal bir modelin de Sözleşme'ye dayanak oluşturan değerler ile uyumlu olduğunu kabul etmiştir (bk. yukarıda anılan *Leyla Şahin*, §§ 113-14; ve *Dogru/Fransa*, no. 27058/05, § 72, 4 Aralık 2008). Ancak, Sözleşme'nin 9. maddesinin gereklerini yerine getirmek için, her bir sistem, kişinin din özgürlüğüne ilişkin özel güvenceler içermelidir (bk. bu davaya uygulanabildiği ölçüde, *Darby/İsveç*, 23 Ekim 1990, § 45, Seri A no. 187).

164. Din özgürlüğünün, Sözleşmeciler Devletlerin dini topluluklara belirli imtiyazları haiz özel bir statü tanımak için belirli bir yasal çerçeve oluşturmalarını gerektirmediği bir gerçektir. Bununla birlikte, bu türden bir statü geliştirmiş olan bir Devlet, yalnızca yansızlık ve tarafsızlık görevine uygun hareket etmekte kalmamalı, aynı zamanda, dini grupların bu statüyü edinmek için başvurmalarına yönelik adil bir imkâna sahip olmalarını ve tesis edilen ölçütlerin ayrımcı olmayan bir şekilde uygulanmasını da sağlamalıdır (bk. bu davaya uygulanabildiği ölçüde, yukarıda anılan *Relionsgemeinschaft der Zeugen Jehovas ve Diğerleri*, § 92; yukarıda anılan *Savez crkava "Riječ života" ve Diğerleri*, § 85; yukarıda anılan *Ásatrúarfélagid*, § 34; ve *The Church of Jesus Christ of Latter-Day Saints/Birleşik Krallık*, no. 7552/09, § 34, 4 Mart 2014).

3. Bu ilkelerin somut davaya uygulanması

165. Mahkeme ilk olarak, somut davada şikâyetçi olunan olayların Sözleşme'nin 9. maddesinin kapsamına girdiği konusunda herhangi bir anlaşmazlığın bulunmadığını gözlemlemektedir (bk. yukarıda § 68). Ayrıca, "din" Sözleşme'nin 14. maddesinde yasak olduğu belirtilen bir ayrımcılık gerekçesi olarak özellikle belirtilmiştir (bk. yukarıda anılan *Cumhuriyetçi Eğitim ve Kültür Merkezi Vakfı*, § 42). Dolayısıyla, bunun, Sözleşme'nin 9. maddesi ile birlikte değerlendirildiğinde 14. maddesinin kapsamına giren bir mesele olduğu açıktır. Bu nedenle, 14. madde, somut davaya konu olaylar

bakımından uygulanabilmektedir (bk. yukarıda anılan *Cha'are Shalom Ve Tsedek*, § 87).

(a) Benzer durumlardaki kişiler arasında bir muamele farklılığının bulunup bulunmadığı konusu

166. Mahkeme'nin ele alması gereken ilk soru, somut davada benzer durumlardaki kişilere gösterilen muamele arasında herhangi bir farklılığın bulunup bulunmadığıdır. Mahkeme, tarafların bu noktada uzlaşmamış olduklarını kaydetmektedir. Başvuranlar esasen, kendi durumlarını dini kamu hizmetlerinden faydalanan vatandaşları ile kıyaslamışlardır. Başvuranlar, Türk hukukunda, bu kamu hizmetlerinin yalnızca İslam'ın çoğunluk tarafından benimsenen anlayışına mensup kişilere fayda sağladığını, Alevi vatandaşların ise bu hizmetlerden ve dolayısıyla sağlanan statüden yoksun bırakıldıklarını vurgulamışlardır. Hükümet'e göre, başvuranlar tarafından Alevilik inancı ile İslam'ın Sünni anlayışı arasında yapılan kıyaslama hatalıdır ve başvuranların durumu, bunun yerine, mistik gruplar kategorisine giren tarikatlara mensup vatandaşları ile kıyaslanmalıdır (bk. yukarıda §§ 43 ve 44).

167. Mahkeme, öncelikle, hukuki tanınırlığa ve Alevilik inancına ilişkin dini kamu hizmetine olan ihtiyaçları ile ilgili olarak, başvuranların bu tür bir tanınırlığa sahip olan ve söz konusu kamu hizmetlerinden faydalanan diğer vatandaşlarla kıyaslanabilir bir konumda olduklarını iddia edebilecekleri görüşünü benimsemektedir (bk. bu davaya uygulanabildiği ölçüde, yukarıda anılan *Darby*, § 32). Türk Devleti, bilhassa İslam dinine Devlet idaresi içerisinde bir statü vermek suretiyle, bu dine ilişkin dini hizmetleri bir kamu hizmeti olarak sunmaktadır. İdare Mahkemesi, Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından sunulan hizmetlerin herkes için erişilebilir olduğunu ve tüm vatandaşların bu hizmetlerden eşit bir şekilde faydalanma hakkının bulunduğunu gözlemlemiştir. Mahkeme ayrıca, Türkiye'de kamu hizmetlerini düzenleyen yasal çerçevenin, bu hizmetlerin tarafsızlığı

ilkesine dayalı olması gerektiği ve bu ilkenin laik Devlet kavramının geniş anlamda bir bileşeni olduğu kanaatindedir (bk. yukarıda § 27).

168. Söz konusu dini kamu hizmeti, doğası gereği, bu hizmetten faydalananların dini inançlarıyla ve özellikle de kendi dinlerini idrak etme ve yaşama biçimleriyle belirlenmektedir. Teoride bu hizmetin herkes tarafından faydalanılabilir olmasına karşın, uygulamada bu hizmet farklı bir anlayışa mensup kişilere değil, İslam'ın Diyanet İşleri Başkanlığınca benimsenen anlayışına mensup kişilere yönelik olmaktadır.

169. Mahkeme, Alevilik inancının İslam ilahiyatında sahip olduğu yeri hesaba katmaksızın, bunun, Türk toplumunda ve tarihinde köklü bir yeri olan dini bir inanç olduğu konusunda bir şüphenin söz konusu olmadığı (bk. yukarıda anılan *Hasan ve Eylem Zengin*, § 66) ve başvuranların da mensup oldukları ve dini ibadetlerini cemevlerinde yerine getiren oldukça büyük bir topluluğu temsil ettiği kanaatindedir. Mahkeme'nin hâlihazırda belirtmiş olduğu üzere (bk. yukarıda § 122), Aleviler, içlerinde ilahiyat doktrininin, başlıca dini ibadetlerin, ibadethanelerin ve eğitimin de yer aldığı çok sayıda alanda ayırt edici özellikleri olan bir dini topluluğu oluşturmaktadır. Alevilik inancına mensup kişilerin kendi toplulukları bakımından tanınırlığa ve dini kamu hizmetlerinin sağlanmasına ilişkin ihtiyaçları, kendileri için sağlanan hizmetler bir kamu hizmeti olarak değerlendirilen kişilerin ihtiyaçları ile kıyaslanabilir. Bu nedenle, başvuranlar, Alevi kişiler olarak, Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından sağlanan dini kamu hizmetlerinin faydalanıcıları ile kıyaslanabilir bir durumdadırlar.

170. Mahkeme, Sözleşme'nin 9. maddesi ile korunan din özgürlüğü hakkının, topluca, kamuya açık veya kapalı şekilde ibadet, öğretim, uygulama ve ayin yapmak suretiyle dinini açıklama özgürlüğünü içerdiğini kaydetmektedir. Dolayısıyla, başvuranlar, kendileriyle kıyaslanabilir bir durumda olmalarına rağmen, dini kamu hizmetlerinin faydalanıcılarına göre daha az lehte olan bir muamele görmüşlerdir. Mahkeme bu nedenle, farklı

bir muamele gösterilmesinin tarafsız ve makul bir gerekçesinin bulunup bulunmadığı hususunu incelemelidir.

(b) Farklı muamelede bulunulmasının tarafsız ve makul bir gerekçesinin bulunup bulunmadığı konusu

171. Mahkeme, hukuki tanınırlığın Türkiye’de dini mezhepler için önemli avantajlar sunduğunu ve din özgürlüğü hakkının kullanılmasını hiç şüphesiz kolaylaştırdığını gözlemlemektedir. Bu statünün en önemli yönlerinden biri, tartışmasız bir şekilde, kamu hizmeti biçiminde sunulan dini hizmetlerden faydalanma imkânıdır. Bu bağlamda, Diyanet İşleri Başkanlığı’nın nazarında, Türkiye’de İslam dinine yönelik sunulan dini hizmetler, kamu hizmetleri olarak değerlendirilmektedir ve Devlet idaresinin bir bölümünü teşkil eden Diyanet İşleri Başkanlığı’na Devlet bütçesinden önemli miktarlarda fon tahsisi yapılmaktadır. Bu fonlar, Diyanet İşleri Başkanlığı’nın çok sayıda din görevlisini işe alıp yönetmesini ve İslam dini ile ilgili çeşitli dini aktiviteler düzenlemesini sağlamaktadır. Dolayısıyla, söz konusu din neredeyse tamamen Devlet tarafından sübvansede edilmektedir.

172. Ancak, başvuranlar, hukuki tanınırlığa ve bunun sonucu sağlanan dini kamu hizmetlerine olan ihtiyaçları bakımından diğer vatandaşlarla kıyaslanabilir bir durumda olmalarına karşın, inançlarının ulusal makamlar tarafından bir “tarikat” olarak sınıflandırılması sebebiyle, benzer bir statüden ve bu statüyle birlikte gelen çok sayıda avantajdan neredeyse tamamen yoksun bırakılmaktadırlar.

173. Mahkeme’nin davayı 9. madde bakımından incelerken vurgulamış olduğu üzere (bk. yukarıda §§ 120-124), ulusal makamlar tarafından yapılmış olan bu değerlendirme Devletin Alevilik inancına karşı yansızlık ve tarafsızlık görevine ilişkin ciddi sorunlara yol açmaktadır. Bu nedenle, yetkililerin tutumu, Mahkeme’nin, Devletin Sözleşme’nin 9. maddesi ile birlikte değerlendirildiğinde 14. maddesinden kaynaklanan yükümlülükleri

ışığında (see, bu davaya uygulanabildiği ölçüde, yukarıda anılan *Relionsgemeinschaft der Zeugen Jehovas ve Diğerleri*, § 97; ve yukarıda anılan *Savez crkava "Riječ života" ve Diğerleri*, § 87), muameledeki bu farklılığın meşru bir amaç gözetip gözetmediğinin ve hedeflenen amaçla orantılı olup olmadığının tespit edilmesine yönelik bilhassa ayrıntılı bir inceleme yapmasını gerektirmektedir.

174. Bu bağlamda, İdare Mahkemesinin 4 Temmuz 2007 tarihli kararında, Alevilik inancının kamu hizmetlerinden faydalanmadığını kabul etmiş olduğu hususu göz önünde bulundurulmalıdır. Mahkeme, gösterilen muameledeki bu farklılığın gerekçesi olarak, bilhassa, Devletin dini grupların tüm beklentilerine ve taleplerine bir kamu hizmeti sağlamak suretiyle yanıt verecek olması halinde, bunun, dini kamu hizmetlerinin Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından sunulma biçimine dair bir tartışmanın ortaya çıkmasına sebep olabileceğini gözlemlemiştir. Ayrıca, din kuraları ile hukuk kuralları arasındaki dengenin bozulması suretiyle laiklik ilkesinin ihlal edilmesi ve din özgürlüğü hakkının kullanılmasının kısıtlanması riski söz konusu olabilir (bk. yukarıda § 14). Hükümet, ibraz etmiş olduğu görüşlerinde söz konusu iddiayı desteklemiştir. Özetle, yerel mahkemeler gibi Hükümet de, Türk Devleti'nin laik niteliğini koruma kaygısına vurgu yapmıştır, ki bu da, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın mezhepler üstü bir temelde ve tarafsızlık ilkesi doğrultusunda bir dini kamu hizmeti sunduğu varsayımına dayanmaktadır.

175. Mahkeme, laiklik ilkesinin Türk anayasal düzenindeki öneminin farkındadır (bk. yukarıda § 117). Mahkeme ayrıca, tamamen tarihi olgulara ilişkin beyanda bulunmaktan olabildiğince imtina etmesi gerekmesine karşın, herkesçe bilinen belirli tarihi gerçekleri kabul edebileceğini ve gerekçesini bu gerçeklere dayandırabileceğini gözlemlemektedir (bk. *Ždanoka/Letonya* [BD], no. [58278/00](#), § 96, AİHM 2006-IV, ve yukarıda anılan *Miroļubovs ve Diğerleri*, § 91). Mahkeme, din alanında, ulusal bir tedbirin Sözleşme hükümleriyle bağdaşıp bağdaşmadığı konusunu

incelerken, tarihi bağlamı ve söz konusu dinin belirli niteliklerini göz önünde bulundurmalıdır (bk. yukarıda anılan *Miroľubovs ve Diğerleri*, § 81). Aynı şekilde, bir Devletin, özel bir sisteme uygunluk konusunu belirli dini mezheplerle sınırlamak için başka meşru gerekçeleri söz konusu olabilir. Devlet ayrıca, bazı durumlarda, farklı dini topluluk kategorileri arasında haklı bir ayırım yapabilir ya da başka işbirliği yöntemleri teklif edebilir. Bu anlamda, karşılaştırmalı hukuk belgeleri (bk. yukarıda §§ 60-64), Devletin dinlerle olan ilişkisinin bağlama göre çeşitli biçimlerde olabileceğini göstermektedir.

176. Bununla birlikte, orantılılık ilkesi sadece, seçilen tedbirin kural olarak gözetilen amacın gerçekleştirilmesi için uygun olmasını gerektirmekle kalmamaktadır. Söz konusu amacın gerçekleştirilmesi için, belirli kişilerin, somut davada ise belirli dini toplulukların, tedbirin uygulama kapsamı dışında tutulmasının gerekli olduğunun da ayrıca gösterilmesi gerekmektedir (bk. bu davaya uygulanabildiği ölçüde, yukarıda anılan *X ve Diğerleri*, § 140; ve yukarıda anılan *Vallianatos ve Diğerleri*, § 85).

177. Aleviliğin Türk toplumu ve tarihi içerisinde derin kökleri olan dini bir inanç olmasına ve ayırt edici niteliklerinin bulunmasına rağmen, bu inanç, dini bir mezhep olarak herhangi bir hukuki korumadan faydalanmamaktadır: cemevleri ibadethane olarak kabul edilmemekte, Alevilik inancının dini liderlerinin hukuki bir statüsü bulunmamakta ve bu inanca mensup kişiler sağlanan dini kamu hizmetlerinden hiçbir şekilde yararlanamamaktadırlar (davalı Devletin eğitim sistemiyle alakalı meselelerle ilgili olarak bk. yukarıda § 129).

178. Mahkeme'ye göre, davalı Devlet, nesnel ölçütlere dayanarak yansız ve tarafsız kalırken, Alevi toplumunun özel ihtiyaçlarını hiçbir şekilde dikkate almamakla, demokratik bir toplumu niteleyen gerçek dini çoğulculuğu muhafaza etme göreviyle bağdaşmayan tutumundan dolayı çoğulculuk anlayışını önemli ölçüde kısıtlamıştır. Bu bağlamda, Mahkeme,

çoğulculuğun ayrıca, kültürel gelenekler ve kimlikler ile dini inançların çeşitliliğinin ve dinamiklerinin samimi bir biçimde kabul edilmesi ve bunlara saygı gösterilmesi anlayışına dayandığını gözlemlemektedir. Çeşitli kimliklere sahip kişiler ile grupların uyumlu bir şekilde etkileşim içerisinde olması, toplumsal uyumun sağlanması için büyük önem arz etmektedir (bk. yukarıda § 109).

179. Mahkeme, Hükümetin farklı muamele gösterilmesinin gerekçesi olarak ileri sürmüştüğü temel iddiasının, Alevilik inancının İslam dini içerisindeki yeri hakkında teolojik bir tartışmaya dayanmakta olduğunu gözlemlemektedir. Mahkeme, bu tür bir yaklaşımın Devletin dinlere karşı yansızlık ve tarafsızlık görevine aykırı olduğuna (bk. yukarıda §§ 120-124) ve Devletin çeşitli inançlarla işbirliği biçimlerini seçmedeki takdir yetkisinin sınırlarını açık bir şekilde aşmakta olduğuna hükmederek, bu iddiayı hâlihazırda yanıtlamış bulunmaktadır (bk. yukarıda § 132).

180. Mahkeme bilhassa, başvuruların durumu ile dini kamu hizmetlerinden faydalanan kişilerin durumu arasındaki göze çarpan dengesizliğe dikkat çekmek durumundadır. Alevi toplumu bir tarikat olarak değerlendirilmekle ve çok sayıda ve önemli kısıtlamalar içeren bir hukuki rejime tabi tutulmakla kalmamış (bk. yukarıda §§ 126-127), aynı zamanda, bu topluluğun mensupları da dini kamu hizmetlerinin sağladığı faydalardan yoksun bırakılmışlardır. Türkiye'deki İslam dini, Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından anlaşıldığı şekliyle, neredeyse tamamen Devlet tarafından sübvansede edilmekte iken, gerçekte dini kamu hizmetlerinin hiçbirisi (farklı dini yorumlara ilişkin bazı çalışmalar ve din görevlilerinin geçici olarak belirli bir süreliğine görevlendirilmeleri dışında) Alevi toplumuna bu tür bir fayda sağlamamaktadır ve Alevilik inancının özel nitelikleri bu anlamda neredeyse tamamen göz ardı edilmektedir. Ayrıca, Türk hukukunda, göze çarpan bu tutarsızlığın çözüme kavuşturulmasını sağlayabilecek tazmin edici tedbirlere dair hiçbir hüküm bulunmamaktadır.

181. Bu bağlamda, Mahkeme, orantılılık ilkesinin seçilen tedbirin, kural olarak, gözetilen amacın gerçekleştirilmesi için uygun olmasını gerektirdiğini yinelemektedir. Ancak, Mahkeme somut davada, ulusal mahkemeler tarafından meşru amaç olarak ileri sürülen Devletin laik niteliğinin korunmasının, Alevilik inancının dini nitelikten yoksun bırakılmasını ve bu inancın neredeyse tüm dini kamu hizmetlerinin dışında bırakılmasını gerektirme sebebini anlamış değildir.

182. Sözleşme'nin 9. maddesi kapsamındaki tespitleri (bk. bilhassa, yukarıda § 130) ışığında, Mahkeme de, Türk sisteminin dini mezheplerin ve özellikle de Alevilik inancının hukuki statüsünü açık bir şekilde tanımlayıp tanımlamadığından şüphe etmektedir. Somut davaya ilişkin olarak yapılan inceleme bilhassa, Alevi toplumunun, din özgürlüğü hakkını etkili bir şekilde kullanmasına olanak tanıyacak hukuki korumadan yoksun bırakıldığını göstermektedir (bk. yukarıda § 135). Ayrıca, Türkiye'de dini mezhepler hususunu düzenleyen hukuki rejimin, diğer dinlere veya inançlara mensup kişilere yönelik hukuki ve fiili bir ayırım yapılmasına kaynak teşkil etmemesine dair hiçbir güvence sunmaması sebebiyle, nesnel ölçütlerden yoksun olduğu ve Alevilik inancı bakımından gerçekte erişilebilir nitelikte olmadığı anlaşılmaktadır (bk. yukarıda §§ 29-34). Çoğulculuk ve kültürel çeşitliliğe saygı ilkelerine dayalı demokratik bir toplumda, din veya inanç gerekçeleriyle herhangi bir ayırım yapılmasının zorunlu nedenlerle haklı gerekçelere dayandığının gösterilmesi gerekmektedir. Bu bakımdan, belirli bir inanca ilişkin olumsuz bir tutumun ve haklı gerekçesi bulunmayan bir ayırımın, söz konusu inanca mensup kişilerin din özgürlüklerini yaşamaları üzerinde önemli etkilerinin söz konusu olabileceğinin akılda tutulması gerekmektedir (bk. aynı yönde, "Din veya İnanç Topluluklarının Tüzel Kişiliği Hakkında Ortak Kılavuz İlkelerin" 42. paragrafı, yukarıda § 55).

183. Başvuranların taleplerinin çok sayıda konu ile alakalı olması sebebiyle, Mahkeme, somut davaya ilişkin görevinin, bu taleplerin kabul

edilmiş olması gerekip gerekmediğini belirlemek olmadığına vurgu yapmaktadır. Ayrıca, Mahkeme, davalı bir Devletten çeşitli dini topluluklar ile belirli bir biçimde işbirliği yapması şeklinde bir istemde bulunacak bir konumda değildir. Daha önce de ifade edildiği üzere (bk. yukarıda § 162), Devletlerin, çeşitli dini topluluklar ile işbirliği biçimlerini seçerken belirli bir takdir payına sahip oldukları şüphesizdir. Ancak, ne tür bir işbirliği biçimi seçilmiş olursa olsun, Devlet, dini toplulukların, dini mezheplere özel avantajlar sağlayan bir statü için başvurmaya yönelik adil bir imkâna sahip olmasını sağlayacak tarafsız ve ayrımcı nitelikli olmayan ölçütler uygulamakla görevlidir (bk. bu davaya uygulanabildiği ölçüde, yukarıda anılan *Cumhuriyetçi Eğitim ve Kültür Merkezi Vakfı*, § 49; ayrıca bk. “Din veya İnanç Topluluklarının Tüzel Kişiliği Hakkında Ortak Kılavuz İlkelerin” 40. paragrafı, yukarıda § 55).

184. Yukarıda ifade edilen değerlendirmelerin tümü (Alevi toplumunun Türk toplumu ve tarihinde köklü bir yerinin olması, Alevi toplumu için hukuki tanınırlık elde edilmesinin önemi, Hükümetin İslam’ın çoğunluk tarafından benimsenen anlayışına dini kamu hizmetleri biçiminde tanıdığı statü arasındaki göze çarpan dengesizliği haklı gerekçelere dayandıramaması, Alevi toplumunun bu dini kamu hizmetlerinin neredeyse bütünüyle dışında bırakılması ve ayrıca, tazmin edici tedbirlerin mevcut olmaması) göz önünde bulundurulduğunda, Mahkeme, davalı Devletin yapmış olduğu seçimin gözetilen amaçla açık bir şekilde orantısız olduğu kanaatindedir.

185. Sonuç olarak, başvuruların, Alevi kişiler olarak, maruz kaldıkları farklı muamelenin tarafsız ve makul bir gerekçesi bulunmamaktadır. Bu nedenle, Sözleşme’nin 9. maddesi ile birlikte değerlendirildiğinde 14. maddesinin ihlali söz konusudur.

IV. SÖZLEŞME’NİN 41. MADDESİNİN UYGULANMASI

186. Sözleşme’nin 41. maddesi aşağıdaki gibidir:

“Eğer Mahkeme bu Sözleşme ve Protokollerinin ihlal edildiğine karar verirse ve ilgili Yüksek Sözleşmeci Taraf’ın iç hukuku bu ihlalin sonuçlarını ancak kısmen ortadan kaldırıyorsa, Mahkeme, gerektiği takdirde, zarar gören taraf lehine adil bir tazmin verilmesine hükmeder.”

A. Tazminat

187. Başvuranlar, Büyük Daire önünde, daha önce ibraz etmiş oldukları taleplerini yinelemiş ve manevi zararlar bakımından her birine 50.000 avro ödenmesine hükmedilmesini talep etmişlerdir.

188. Hükümet, söz konusu bu taleplere itiraz etmiştir.

189. Mahkeme, davanın kendine özgü koşulları göz önünde bulundurulduğunda, Sözleşme’nin 9. maddesinin ve 9. maddesi ile birlikte değerlendirildiğinde 14. maddesinin ihlal edilmiş olduğunun tespitinin bu anlamda bir adil tazmin teşkil edebileceğini değerlendirmektedir. Mahkeme bu nedenle, bu başlık altında herhangi bir tazminata hükmetmemektedir.

B. Masraf ve giderler

190. Başvuranlar, Büyük Daire duruşmasına katılan altı avukat için seyahat giderleri ve yapılmış olan diğer harcamalar karşılığında miktarını belirtmedikleri bir ödeme talep etmişlerdir. Başvuranlar, Doğan’ın ve beş avukatın harcırah giderleri ile uçuş ücretlerinin faturalarını ibraz etmişlerdir.

191. Hükümet, bu talebe itiraz etmiştir.

192. Mahkemenin içtihatlarına göre, bir başvuran, ancak masraf ve giderlerin gerçekten ve zorunlu olarak yapıldığını ve miktar olarak makul olduğunu gösterebiliyorsa, bunların geri ödenmesi hakkına sahiptir. Yani, başvuran bunları, hukuken veya sözleşmeden kaynaklanan bir borç

nedeniyle ödemiş ya da ödemekle yükümlü olmalıdır ve bu giderler, saptanan ihlallerin önlenmesi veya giderim elde edilmesi amacıyla kaçınılmaz olmalıdır. Mahkeme, yukarıdaki koşullara ne dereceye kadar uyulduğunu saptamasına imkân verebilecek şekilde yeterince detaylandırılmış ayrıntılı fatura ve makbuz talep etmektedir (bk. *Maktouf ve Damjanović/Bosna-Hersek* [BD], no. 2312/08 ve 34179/08, § 94, AİHM 2013 (alıntılar)). Mevcut davada, Mahkeme, başvuruların ve avukatlarının harcırah giderlerine dair faturaların, yapılmış olan masrafların tam miktarının hesaplanmasına olanak tanımadığını kaydetmektedir. Mahkeme, kendisinde bulunan belgeleri ve içtihatlarını dikkate alarak, başvurulara çeşitli giderleri karşılamak üzere müştereken 3.000 EUR (üç bin avro) ödenmesine hükmedilmesinin makul olduğu düşüncesindedir.

C. Gecikme faizi

193. Mahkeme, gecikme faizi olarak Avrupa Merkez Bankası'nın kısa vadeli kredilere uyguladığı marjinal faiz oranına üç puan eklenmek suretiyle elde edilecek oranın uygun olduğuna karar vermiştir.

BU GEREKÇELERLE, MAHKEME,

1. Oybirliğiyle, başvurunun kabul edilebilir olarak beyan edilmesine;
2. Beşe karşı on iki oyla, Sözleşme'nin 9. maddesinin ihlal edilmiş olduğuna;
3. Bire karşı on altı oyla, Sözleşme'nin 9. maddesi ile birlikte değerlendirildiğinde 14. maddesinin ihlal edilmiş olduğuna;

4. Oybirligiyle, ihlal tespit edilmesinin kendi başına, başvuranların uğramış oldukları herhangi bir manevi zarar bakımından yeterli bir adil tazmin teşkil ettiğine;
5. Bire karşı on altı oyla,
  - (a) Davalı Devlet tarafından, masraf ve giderler karşılığında, başvuranlara üç ay içerisinde, ödeme tarihindeki kuru üzerinden davalı Devletin ulusal para birimine çevrilmek üzere, yansıtılabilecek her türlü vergiden muaf tutulmak üzere müştereken 3.000 EUR (üç bin avro) ödenmesine;
  - (b) Yukarıda bahsi geçen üç aylık sürenin bittiği tarihten itibaren ödeme gününe kadar geçen sürede, yukarıda bahsedilen miktara, Avrupa Merkez Bankası'nın söz konusu dönem için geçerli olan marjinal faiz oranına üç puan eklenmek suretiyle elde edilecek oran üzerinden basit faiz uygulanmasına;
6. Oybirligiyle, başvuranların adil tazmin talebinin geri kalan kısmının reddedilmesine *karar vermiştir*.

İşbu karar İngilizce ve Fransızca dillerinde tanzim edilmiş olup, Mahkeme İçtüzüğü'nün 77 §§ 2 ve 3 maddesi gereğince, 26 Nisan 2016 tarihinde Strazburg'da bulunan İnsan Hakları Binası'nda gerçekleştirilen kamuya açık bir duruşmada tefhim edilmiştir.

Johan Callewaert   Guido Raimondi
Yazı İşleri Müdür Yardımcısı Başkan

Sözleşme'nin 45 § 2 maddesi ve Mahkeme İçtüzüğü'nün 74 § 2 maddesi uyarınca, işbu karara, aşağıda belirtilen ayrık görüşler eklenmiştir.

(a) Yargıçlar Villiger, Keller ve Kjølbrot'un müşterek kısmi muhalif ve kısmi mutabık görüşü;

(b) Yargıç Silvis'in muhalif görüşü;

(c) Yargıç Vehabović'in muhalif görüşü;

(d) Yargıç Spano'nun beyanı.

G.R.A.

J.C.

YARGIÇLAR VILLIGER, KELLER VE KJØLBRO’NUN MÜŞTEREK KISMİ MUHALİF VE KISMİ MUTABİK GÖRÜŞÜ

1. Bizler, Mahkeme’nin çoğunluğunun aksine, Sözleşme’nin 9. maddesinin ihlal edilmiş olduğu tespitine karşı oy kullandık. Aynı zamanda, her ne kadar Mahkeme’nin çoğunluğunun sunmuş olduğu gerekçelendirme ile karşılaştırıldığında kapsamı daha sınırlı gerekçelere dayansa da, çoğunluğun yapmış olduğu gibi, Sözleşme’nin 9. maddesi ile birlikte değerlendirildiğinde 14. maddesinin ihlal edilmiş olduğu yönünde oy kullandık. Bu nedenle, her iki konuya ilişkin görüşlerimize dair kısa bir açıklama sunacağız.

Sözleşme’nin 9. maddesi

2. İç hukuk yollarının tüketilmesi koşulu (Sözleşme’nin 35. maddesi), Mahkeme’ye yapılan bir şikâyetin, en azından özü itibarıyla, yetkili ulusal makamlara ibraz edilmiş olmasını ve böylece öncelikle ulusal makamlara iddia edilen ihlalin telafi edilebilmesi imkânının sağlanmış olmasını gerektirmektedir (bk. *Vučković ve Diğerleri/Sırbistan* (ilk itirazlar), [BD], no. 17153/11 ve 29 diğer, §§ 70-72, 25 Mart 2014). Bundan da anlaşıldığı üzere, genel anlamda, yerel makamlar nezdinde yapılan şikâyetler ile Mahkeme önüne getirilen şikâyetlerin aynı olması gerekmektedir.

3. Başvuranların talepleri, yerel idari ve adli makamlara sunmuş oldukları şekliyle açıktır. Başvuranlar, (1) DİB tarafından Alevi kişiler olarak kendileri için anlamlı ve faydalı bir dini kamu hizmeti sunulmasını, (2) cemevlerinin, beraberinde getirdiği avantajlar ile birlikte “ibadethane” olarak tanınmasını, (3) dini liderlerinin DİB tarafından kamu görevlileri olarak istihdam edilmelerini ve (4) dini faaliyetlerinin finanse edilmesi

amacıyla genel bütçeden ödenek ayrılmasını talep etmişlerdir (bk. kararın 10 ve 14. paragrafları).

4. Mahkeme'nin başvuruya ilişkin değerlendirmesinin temelinde bu taleplerin yer alması gerekirdi. Sonuç olarak, başvuruların şikâyeti Alevilik inancının dini bir grup ya da mezhep olarak tanınmasına yönelik bir usulün mevcut olmaması ile alakalı değildir. Bu türden bir usul, iç hukuktaki yargılamaların hedefi ya da amacını teşkil etmemekteydi ve tanınırlığın sağlanması halinde dahi, başvurulara istedikleri faydaların hiçbirini sağlamayacaktı. Mahkeme tarafından ele alınan fakat başvurular tarafından yerel makamlara sunulan birtakım talepler arasında yer almayan başka diğer sorunlar ya da sonuçlar hakkındaki başvuru da istenen faydaları sağlamayacaktır (bk. örneğin, kararın 128, 129 ve 130. paragrafları).

5. Bizim düşüncemize göre, Mahkeme, yaptığı değerlendirmenin odak noktasını başvuruların birtakım taleplerinden (bk. kararın 89. paragrafı) dini mezheplerin tanınmalarına ilişkin bir usulün mevcut olmaması konusuna (bk. kararın 115 ve 116. paragrafları) kaydırmakla, Mahkeme'ye ibraz edilmiş olan şikâyetin özünden ayrılmaktadır. Bize göre bu, Mahkeme'ye şikâyet ibraz edilmesi için bir koşul olan iç hukuk yollarının tüketilmesi ilkesine tam anlamıyla uymamaktadır.

6. Çoğunluk, Türk makamları tarafından Alevilik inancının din niteliğinin tanınmamış olduğunu sürekli tekrar etmektedir (bk. kararın 92, 95 ve 115. paragrafları). Biz bu görüşe katılmıyoruz. Alevilik inancının din niteliğinin tanınmış olduğu, iç hukukta verilmiş olan kararlardan açıkça anlaşılmaktadır. İdare Mahkemesi vermiş olduğu kararda, Mahkeme içtihatlarına (*Hasan ve Eylem Zengin/Türkiye*, no. 1448/04, 9 Ekim 2007) atıf yapmış, “Alevilik ciddi ve tutarlı bir dini inançtır ve İslam'ın bir yorumudur” ve “genel olarak, Alevilik inancının 9. maddenin sağladığı koruma kapsamına girdiği kabul edilmektedir” (bk. kararın 14. paragrafı) ifadelerine yer vermiştir.

7. Mahkeme, başvurunun (bir pozitif yükümlülükten ziyade) bir müdahale örneğiyle alakalı olduğu sonucuna ulaşırken, büyük oranda, dini grupların yerel makamlarca tanınmamasının ya da gecikmeli bir şekilde tanınmasının söz konusu dini grup bakımından kayda değer ölçüde olumsuz sonuçlar doğurduğu durumlara ilişkin içtihatlarına dayanmaktadır (bk. kararın 94. paragrafı). Ancak, bizler, somut başvurunun, çoğunluğun ileri sürmüş olduğu ve başvuranların Sözleşme'nin 9. maddesi kapsamındaki haklarına müdahalede bulunulduğu kanaatini yeterli biçimde desteklemeyen davalardan açıkça ayırt edilebilir nitelikte olduğu görüşündeyiz.

8. Nitekim, *Bessarabia Metropolitan Kilisesi ve Diğerleri/Moldova* davası (no. 45701/99, § 105, AİHM 2001-XII) başvuran kilisenin, özellikle rahiplerinin dini tören düzenleme yetkilerinin bulunmaması, cemaatinin dini ibadetlerini yerine getirmek üzere bir araya gelememesi ve tüzel kişiliği olmadığından kendi varlıkları için hukuki koruma sağlanmasının mümkün olmaması sebebiyle, iç hukukta bir din olarak resmi tanınırlığı olmadan, kilise olarak faaliyet gösterememesi ile alakalıydı. Aynı şekilde, *Kurtuluş Ordusu Moskova Şubesi/Rusya* (no. 72881/01, § 74, AİHM 2006-XI) davasında, başvuran dini örgütün dernek tüzüğünü değiştirmekle yükümlü kılınması sonrasında, Devlet makamları yapılan değişikliklerin tescilini reddetmiş ve örgüt bunun sonucunda tüzel kişi statüsünü kaybetmiştir. Ayrıca, iç hukuk uyarınca, dini bir derneğin tüzel kişilik statüsünün bulunmaması, söz konusu derneğin dini faaliyetlerini tüm yönleriyle yerine getirmesinin önüne geçmiştir. Benzer şekilde, *Religionsgemeinschaft der Zeugen Jehovas ve Diğerleri/Avusturya* (no. 40825/98, §§ 79-80, 31 Temmuz 2008) davası, başvuran din cemiyetine iç hukukta uzun bir süre boyunca tüzel kişilik verilmemesi ile alakalıydı.

9. Bizler, yukarıda bahsi geçen davaların (ve çoğunluğun kararın 94. paragrafında yer verdiği diğer davaların) somut başvurudan açık bir biçimde ayırt edilebilir nitelikte olduğu kanaatindeyiz.

10. Bununla beraber, yanıtlanması gereken esas soru, başvurunun haklı gerekçelere dayandırılması gereken bir müdahale olarak mı yoksa pozitif yükümlülüklerle alakalı bir mesele olarak mı değerlendirilmesi gerektiğidir. Hâlihazırda belirtilmiş olduğu üzere, yerel mahkemeler önünde gerçekleştirilen yargılamalar dini bir grup olarak tanınırlık elde edilmesine ilişkin bir usulün mevcut olmaması ile değil, belirli bazı taleplerle alakalıydı. Dahası, tanınırlık elde edilmesine ilişkin bir usul, başvuranların özel taleplerinin hiçbirinin yerine getirilmesinde kendi başına yeterli olmayacaktır. Bu bağlamda bizler, başvuranların kendi dini faaliyetlerini yerine getirebildiklerini ve getirmeye de devam ettiklerini gözlemliyoruz. Dolayısıyla, Mahkeme'ye sunulan dava konusu olaylardan açıkça görüldüğü üzere, Alevilik inancı uzun yıllardır varlığını sürdürmektedir ve binlercesi mevcut olan cemevlerinde özgürce bir araya gelebilen ve dini faaliyetleri ile ibadetlerini yerine getirebilen çok sayıda mensubu bulunmaktadır (bk. örneğin, kararın 35, 36 ve 37. paragrafları).

11. Ayrıca, İdare Mahkemesinin de kararında vurgulamış olduğu üzere (bk. kararın 14. paragrafı), başvuranlar dini faaliyetlerini ve cemevlerindeki ibadetlerini yerine getirmelerinin herhangi bir şekilde engellendiğine ilişkin belirli bir örnekten bahsetmemiş ya da böyle bir örneği dayanak olarak sunmamışlardır. Başvuranların mensup oldukları Alevi toplumunun dini bir topluluk olarak engellenmeksizin işlevini sürdürebildiği ve dinini yaşayabildiği konusu ihtilafsızdır. Alevi toplumu vakıf ve dernek biçiminde tüzel kişilikler oluşturabilmekte ve bu yolla, uygulamada, dini faaliyetleri için gerekli binaların mülkiyetini edinebilmekte ve edinmektedir. Dini bir topluluk olarak Alevilerin, uygulamada, dini liderleri olabilmektedir ve nitekim dini liderleri de mevcuttur. Aleviler, uygulamada, cem ve dini ibadetlerinin yanı sıra dini itikatlarının ilkelerini öğretebilmekte ve öğretmektedirler. Ayrıca, Alevilik inancının dini niteliği ve Sözleşme'nin 9. maddesi uyarınca buna eşlik eden korumalar, hâlihazırda belirtilmiş olduğu üzere, yerel makamlarca açık bir biçimde tanınmış durumdadır.

12. Çoğunluk, 677 sayılı Kanun'u dayanak göstermektedir (bk. kararın 123 ve 126. paragrafları). Bizler, bu Kanun'un içeriği bakımından sorunlu olduğunu ve Sözleşme hükümlerine ilişkin ciddi meselelere sebebiyet verdiğini kabul ediyoruz. Ancak, söz konusu Kanun ve getirdiği yasaklar başvuranlar için uygulanmamıştır ve başvuranlar da bunun aksini iddia etmemişlerdir; dahası, Hükümet tarafından işaret edildiği üzere, bahse konu Kanun artık uygulanmamaktadır (bk. kararın 84. paragrafı).

13. Dava konusu olaylar ve başvuranların gerçekteki durumları göz önünde bulundurulduğunda, bizler, başvuranların Sözleşme'nin 9. maddesi kapsamındaki haklarına yönelik müdahalede bulunulduğu tespitinin tartışmaya açık olduğu kanaatindeyiz. Sonuç olarak, bizler, başvurunun Devletin Sözleşme'nin 9. maddesinin getirdiği pozitif yükümlülükleri bağlamında değerlendirilmiş olması gerektiği kanaatindeyiz. Başvuranlar, söz konusu taleplerini yerel makamlara iletmekle, Devletten birtakım imtiyazlar ile avantajlar talep etmekteydi. Genel anlamda, dini bir grup yerel makamlardan özel bir muamele talep edemez. Şayet dini bir grup, diğer dini gruplara gösterilenle aynı muameleyi görme hakkı talep ediyorsa, şikâyet Sözleşme'nin 9. maddesi ile birlikte değerlendirildiğinde 14. maddesi kapsamında değerlendirilecektir (bk. aşağıda §§ 17 ve devamı).

14. Bizler, Sözleşme'nin 9. maddesinin bir Devlete dini bir gruba dini hizmetler sağlanmasına, bu grubun dini ibadet yerlerinin tanınmasına, söz konusu grubun dini liderlerinin istihdam edilip maaşa bağlanmalarına ve grubun faaliyetlerinin kısmen ya da tamamen finanse edilmesi için genel bütçeden ödenek ayrılmasına yönelik pozitif bir yükümlülük getirdiği şekilde yorumlanamayacağı görüşündeyiz. Sözleşme'nin 9. maddesinin bu şekilde yorumlanması aşırıya kaçmak anlamına gelecektir. Bizler, bu nedenle ve başvurunun ne ile ilgili olmadığını göz önünde bulundurarak, Sözleşme'nin 9. maddesinin ihlal edildiği tespitine karşı oy kullandık.

Sözleşme'nin 9. maddesi ile birlikte değerlendirildiğinde 14. maddesi

15. Sözleşme'nin 9. maddesi ile birlikte değerlendirildiğinde 14. maddesinin ihlal edilmiş olduğu yönünde oy kullandık; ancak, bu yönde oy kullanmamızın sebebi, kapsamı çoğunluğun benimsemiş olduğundan daha dar ve sınırlı bir yaklaşımı kabul etmiş olmamızdır.

16. Dava konusu olayların Sözleşme'nin 9. maddesinin kapsamına girdiği ve böylelikle Sözleşme'nin 14. maddesi hükümlerini davaya uygulanabilir hale getirdiği hususunda tamamıyla aynı görüşü paylaşıyoruz. Mahkeme'nin yerleşik içtihatlarında belirtmekte olduğu üzere, Devletler, Sözleşme'nin sağlamadığı hak ve imtiyazları kendiliklerinden sağlamaya karar vermiş olmaları durumunda, bu hak ve imtiyazları ayrımcılık yasağına uygun biçimde sunmalıdırlar (bk. örneğin, kararın 158. paragrafında belirtilen içtihatlar). Ayrıca, dini gruplara belirli hak ve imtiyazlar tanınması bazı durumlarda, dini inançlarını açıklama ve dini bir topluluk işlevi yerine getirme hakkı ile o kadar yakından alakalı olabilir ve bu hakka yönelik o kadar önemli etkiler doğurabilir ki, dava konusu olaylar Sözleşme'nin 9. maddesinin kapsamına girer ve böylelikle 14. madde davaya uygulanabilir hale gelir (bk. *Cumhuriyetçi Eğitim ve Kültür Merkezi Vakfı/Türkiye*, no. 32093/10, § 41, 2 Aralık 2014).

17. Türk makamlarının Alevilik inancını bir din olarak ve dolayısıyla da, Alevilerin cemevlerini iç hukuk kapsamında "ibadethane" olarak tanınamaması, davanın kendine özgü koşullarına bağlı olarak, bir ayrımcılık teşkil edecek ve Sözleşme'nin ihlali anlamına gelecektir.

18. Mahkeme, iç hukuk uyarınca "ibadethanelerin" kullanmış oldukları elektrik için fatura ödemekten muaf tutulabildiği bir durumu değerlendirdiği yukarıda anılan *Cumhuriyetçi Eğitim ve Kültür Merkezi Vakfı* kararında bu sonuca varmıştır. İç hukuka göre, camiler, kiliseler ve sinagoglar bu muafiyetten faydalanmaktadır. Ancak, yerel makamların iç hukuka göre Alevilik inancını bir din olarak ve dolayısıyla da Alevi cemevlerini

“ibadethane” olarak tanımaması sebebiyle cemevleri, camilerin, kiliselerin ve sinagogların aksine, iç hukuk uyarınca sunulan avantajların kapsamı dışında bırakılmıştır. Mahkeme, bu durumun ayrımcılık teşkil ettiği ve Sözleşme’nin 9. maddesi ile birlikte değerlendirildiğinde 14. maddesini ihlal ettiği kanaatindedir.

19. Bizler, Mahkeme’nin *Cumhuriyetçi Eğitim ve Kültür Merkezi Vakfı* kararında yapmış olduğu değerlendirmesinden ayrılmak ya da söz konusu değerlendirmenin yerindeliğini sorgulamak için hiçbir neden olmadığı görüşündeyiz. Hükümet ne adı geçen davada ne de somut davada, Alevilik inancı ile diğer dinler ya da dini gruplar arasında iç hukukta sağlanan hak ve imtiyazlar bakımından muamele farklılığının olmasına ilişkin tarafsız ve makul bir gerekçe sunmuştur.

20. Bu sebeple, hiç tereddütsüz bir şekilde, Sözleşme’nin 9. maddesi ile birlikte değerlendirildiğinde 14. maddesinin somut davada ihlal edildiği yönünde oy kullandık. Bize göre, Mahkeme, değerlendirmesini Alevilik inancı ile diğer dinler ya da dini gruplar arasında iç hukukta sağlanan hak ve imtiyazlar bakımından muamele farklılığı konusu ile sınırlandırmalıydı. Ancak, Mahkeme somut davada, çok daha kapsamlı bir yaklaşım benimsemiş ve buna göre, Sözleşme’nin 9. maddesi ile birlikte değerlendirildiğinde 14. maddesinin ihlal edilmiş olduğu tespitini yapmıştır. Mahkeme söz konusu ihlale hükmederken, bu davada 9. madde bağlamında hâlihazırda uygulamış olduğu aşırı geniş yaklaşımı izlemiştir.

21. Mahkeme somut kararda, başvuranların, Alevilik inancına mensup kişiler olarak, içinde buldukları durum ile “DİB tarafından sağlanan dini kamu hizmetlerinden faydalanmakta olan kişilerin” durumunu kıyaslamaktadır (bk. kararın 166 ila 170. paragrafları). Mahkeme bu kıyaslamayı yaparken, DİB’in sağladığı dini kamu hizmetlerinin, İslam’ın Sünni yorumuna dayalı söz konusu kamu hizmetine yansıyan dini görüşlere ya da uygulamalara sahip olmayan kişilere çok az faydasının olduğu ya da hiç faydasının olmadığı gerçeğine yeterince dikkat göstermemektedir. Başka

bir deyişle, Şii Müslümanlar, Yahudiler, Katolikler, Ortodoks Hıristiyanlar, Protestanlar, Hindular ya da başka herhangi bir dini grup olsun, DİB'in desteklediği Sünni inancına mensup olmayan dini grupların hiçbiri DİB tarafından sunulan hizmetlerden faydalanmayacaktır. Şayet başvuranlar dini bir grup olarak, DİB tarafından sağlanan dini kamu hizmetlerinden faydalanan kişilerle kıyaslanabilir bir durumda olduklarını iddia edebiliyorsa, başka herhangi bir dini grup da bu iddiada bulunabilir.

22. Mahkeme, Alevilik inancına mensup kişiler olarak başvuranları “DİB tarafından sağlanan dini kamu hizmetlerinden [faydalanan]” Sünni Müslümanlarla kıyaslamakla, gerçekte, DİB'in sağladığı hizmetlerin ya da bazı benzer türde ayrıcalıkların yalnızca Alevilik inancına mensup kişiler olarak başvuranlara değil, aynı zamanda diğer dini inançlara mensup kişilere de sağlanması gerektiğini ifade etmektedir. Zira, başka dini inançlara mensup kişiler de başvuranlar gibi DİB tarafından sağlanan dini kamu hizmetlerinden faydalanmamakta ve Mahkeme'nin değerlendirmesine göre, söz konusu hizmetlerden faydalanan kişilerinkiyle kıyaslanabilir bir durumda bulunmaktadır (bk. kararın 183 ve 184. paragrafları). Bizler, Mahkeme'nin bunu yaparak aşırıya kaçmakta olduğu kanaatindeyiz.

23. Her ne kadar Hükümet tarafından kabul edilmese de, İslam'ın DİB tarafından desteklenen Sünni yorumu, uygulamada, Türkiye'de fiilen bir “Devlet dini” vazifesi görmektedir (bk. kararın 17 ila 28. paragrafları). Mahkeme'ye ibraz edilmiş olan olaylar bildirisinden açıkça anlaşıldığı üzere, İslam'ın DİB tarafından desteklenen Sünni yorumu tamamıyla Devlet tarafından sübvansiyonla edilmekte olup, bu sübvansiyonların miktarı önemli boyutlara ulaşmaktadır; ayrıca, bu yorum, Türkiye'de imtiyazlı bir konumdan faydalanmaktadır (bk. kararın 25. paragrafı). Dini liderler ve öğretmenler de dâhil olmak üzere pek çok sayıda kişi, DİB tarafından kamu görevlisi olarak istihdam edilmekte ve maaş almaktadır (bk. kararın 24. paragrafı). DİB, oldukça çok sayıda cami ve mescidin idaresini gerçekleştirmekte ve bunlara destek sağlamaktadır (bk. 24. paragraf).

Ayrıca, DİB, dini eğitim ve öğretim hizmetleri sağlamaktadır (bk. 24. paragraf). Bu nedenle, bizim gördüğümüz şekliyle, bu davada öne sürülen fakat Mahkeme'nin kararında yeterli ölçüde ele almamış olduğu temel hukuki sorun, bir dinin, somut davada ise İslam'ın Sünni yorumunun, tarihi ve kültürel nedenlerle Türkiye'de imtiyazlı bir konumu haiz olmasının Sözleşme'ye uygun olduğunun değerlendirilip değerlendirilemeyeceği hususudur.

24. Hükümet, İslam dininin DİB tarafından desteklenen Sünni yorumunun imtiyazlı bir konumunun olduğunu ve Türkiye'de "Devlet dini" şeklinde fiili bir statüsünün bulunduğunu kabul etmeyerek, bizce, DİB tarafından sağlanan hizmetlerden faydalanan Müslümanlar ile diğer Müslümanlar (ya da ilgili diğer dini gruplar) arasındaki muamele farklılığı için tarafsız ve makul bir gerekçe teşkil edecek yeterlilikte bir argüman sunmamaktadır (bk. 78 ila 88. ve 145 ila 154. paragraflar). Dolayısıyla, örneğin, Hükümet DİB tarafından sunulan hizmetlerin Aleviler de dâhil olmak üzere tüm Müslümanlara yönelik olduğunu ve bu hizmetlerin "mezhepler üstü" bir yaklaşımla sağlandığını ileri sürdüğünde (bk. örneğin, kararın 11, 13 ve 148. paragrafları), söz konusu hizmetlerin İslam'ın DİB tarafından desteklenen Sünni yorumuna bağlı olan kişilere çok az fayda sağladığı ya da hiç fayda sağlamadığı hususunu yeterince kabul etmemekte ve bu hususu yeterli bir şekilde ele almamaktadır.

25. Bizlere göre, söz konusu meselenin en önemli noktası tartışılmaz bir şekilde, İslam'ın Türkiye'deki nüfusun çoğunluğunun mensup olduğu Sünni yorumuna ayrıcalıklı muamele gösterilirken, diğer dinlere elektrik faturalarını ödemekten muaf tutulma imkânı gibi bazı istisnalar dışında benzer muamelenin gösterilmemesidir.

26. Bu nedenle, burada söz konusu olan, Türkiye'nin bir dine, somut davada ise İslam'ın DİB tarafından desteklenen Sünni yorumuna, özel ve ayrıcalıklı bir konum verme hakkının olup olmadığı sorusudur. Bu soru, Devlet ile din arasındaki ilişki konusuna değinmektedir. Mahkeme şu ana

kadarki içtihatlarında, bir dinin tarihi ve kültürel nedenlerle bir Devlette ayrıcalıklı bir konumunun olabileceğini kabul etmiştir (bk. örneğin, *Darby/İsveç*, 23 Ekim 1990, § 45, Seri A no. 187; *Ásatrúarfélagið/İzlanda*, no. 22897/08 (k.k.), 18 Eylül 2012; ve *Members of the Gldani Congregation of Jehovah's Witnesses ve Diğerleri/Gürcistan*, no. 71156/01, § 132, 3 Mayıs 2007). Mahkeme aynı zamanda, Devletlerin dini gruplara hak ve imtiyazlar tanımaları halinde, bu hak ve imtiyazları ayrımcılık yapmaksızın tanımaları gerektiği hususuna vurgu yapmıştır (bk. kararın 164. paragrafında anılan davalar). Son fakat aynı derecede önemli olarak, bu, Avrupa'da üzerinde görüş birliği bulunmayan (bk. kararın 60 ila 64. paragraflarında verilen karşılaştırmalı hukuk bilgileri) ve Devletlerin geniş bir takdir payına sahip oldukları (bk. örneğin, *Cha'are Shalom Ve Tsedek/Fransa* [BD], no. 27417/95, § 84, AİHM 2000-VII, ve *S.A.S./Fransa* [BD], no. 43835/11, § 129, AİHM 2014 (alıntılar)) bir alandır.

27. Bizler, bu sebeple ve başvuruların iç hukukta elde etmeye çalıştıkları şeyleri, yani yerel mahkemeler önünde dile getirmiş oldukları ve ayrıca, Mahkeme'nin davaya ilişkin değerlendirmesinin dayanağını teşkil etmesi gereken (bk. yukarıda § 5) özel talepleri (kendileri için anlamlı ve faydalı bir dini kamu hizmeti sunulmasına, cemevlerinin, beraberinde getirdiği avantajlar ile birlikte "ibadethane" olarak tanınmasına, dini liderlerinin kamu görevlileri olarak istihdam edilmelerine ve genel bütçeden ödenek ayrılmasına ilişkin talepleri) göz önünde bulundurarak, başvuruların içinde buldukları durumun DİB tarafından sağlanan dini kamu hizmetlerinden faydalanan kişilerinkiyle kıyaslanmasının sorunlu bir mesele olduğu kanaatindeyiz; zira söz konusu hizmetler yalnızca İslam'ın DİB tarafından desteklenen Sünni yorumuna bağlı kişileri ilgilendirmektedir.

28. Sonuç olarak, başvuruların durumunun, "ibadethanelerin" elektrik faturalarının ödenmesinden muaf tutulma konusu ile ilgili *Cumhuriyetçi*

davasında olduğu gibi, iç hukuk uyarınca dinlere ya da dini gruplara tanınan hak ve ayrıcalıklar bakımından benzer veya kıyaslanabilir bir durumda olduğunu kesinlikle iddia edebilecek diğer dini grupların durumu ile kıyaslanmış olması gerektiği kanaatindeyiz. Bu doğrultuda, bizler, Sözleşme'nin 9. maddesi ile birlikte değerlendirildiğinde 14. maddesinin ihlal edilmiş olduğu yönünde oy kullandık.

YARGIÇ SİLVİS'İN MUHALİF GÖRÜŞÜ

Alevilik inancına mensup olan başvuranlar, Türkiye'de İslam'ın Sünni anlayışına sağlanan devlet desteğinin aynısının kendi dinleri için sağlanmadığından şikâyet etmektedirler. Tespit edilecek olan Sözleşme ihlali, yalnızca bu ikisi arasındaki kıyaslamadan kaynaklanıyor olacaktır.

Davadan bu ikisi arasındaki muamele farkı konusunun çıkarılması halinde, Mahkeme'nin değerlendirme yapacağı konu ne olacaktır? Benim görüşüme göre, bu değerlendirme çok az bir konuyla alakalı olacaktır.

Kendi başına düşünüldüğünde neden,

(1) Aleviliğin dini ibadetlerine ilişkin hizmetlerin kamu hizmeti olarak değerlendirilmemesi;

(2) Alevilerin ibadet yerleri olan cemevlerine Devletçe hiçbir özel statü tanınmaması;

(3) Alevilerin dini liderlerinin Hükümet tarafından kamu görevlisi olarak istihdam edilmemeleri;

(4) Devlet bütçesinde Alevilik inancına ilişkin ibadatlere yönelik hiçbir hükmün yer almaması sorunlu birer mesele olmalıdır?

Durum, Kilise ve Devletin kanunlar önünde ve uygulamada birbirinden ayrı tutulduğu Avrupa Konseyi ülkelerindekinden farklı değildir.

Sözleşme'de, Devletin din işlerinde aktif bir destekleyici rol üstlenmesini gerektiren bir yükümlülük yer almamaktadır. Bu sebeple, çoğunluğun Sözleşme'nin 9. maddesinin kendi başına değerlendirildiğinde bir ihlalinin söz konusu olduğu yönündeki görüşüne katılmamaktayım.

Bununla birlikte, Türkiye'deki Alevilik inancı ile Sünni Müslümanlık inancının içinde bulunduğu konular birbiriyle kıyaslandığında, gösterilen muamelede bir farklılığın olduğu ve bu farklılığın tarafsız ve makul bir gerekçesinin bulunmadığı açıktır. Bu nedenle, bu dava tipik bir dini ayrımcılık davasından başka bir şey değildir.

YARGIÇ VEHABOVIĆ'İN MUHALİF GÖRÜŞÜ

Çoğunluğun Sözleşme'nin 9. maddesinin ve 9. maddesi ile birlikte değerlendirildiğinde 14. maddesinin ihlal edilmiş olduğu şeklindeki görüşünü paylaşmadığımı üzümlere belirtmek isterim.

Başvuranlar, Başbakanlık'a ve Mahkeme'ye aşağıdaki talepleri sunmuşlardır:

- (a) Aleviliğin dini ibadetlerine ilişkin hizmetlerin birer kamu hizmeti olarak değerlendirilmesi,
- (b) Alevilerin ibadet yerleri olan cemevlerine ibadethane statüsü tanınması,
- (c) Alevilerin dini liderlerinin kamu görevlisi olarak istihdam edilmeleri,
- (d) Devlet bütçesinde Alevilik inancına ilişkin ibadetlere yönelik özel hükümler konulması.

Bu taleplerin hiçbirinin, başvuruların İslam dinini kendi istedikleri biçimde yaşama özgürlükleri üzerinde bir etkisi yoktur.

Sözleşme'nin 14. maddesi, Sözleşme ve Protokollerinin diğer maddi hükümlerini tamamlar niteliktedir. Bu madde, sadece söz konusu hükümlerle güvence altına alınan "hak ve özgürlüklerden faydalanılması" bağlamında uygulanmaktadır ve dolayısıyla bağımsız bir nitelik taşımamaktadır. Sözleşme'nin 14. maddesinin uygulanması, Sözleşme kapsamında güvence altına alınan esas haklardan herhangi birinin mutlak suretle ihlal edilmesi şartına bağlı değildir. Dava konusu olayların Sözleşme maddelerinden biri veya birkaçının "kapsamına" girmesi gerekli ve yeterlidir (bk. diğer kararlar arasında, *Burden/Birleşik Krallık* [BD], no. 13378/05, § 58, AIHM 2008). Bu nedenle, tek başına değerlendirildiğinde söz konusu hak veya özgürlüğün öngörüldüğü maddenin gereklerine uygun olan bir tedbir, Sözleşme'nin 14. maddesiyle birlikte değerlendirildiğinde, ayrımcı nitelik taşımasından dolayı söz konusu maddenin ihlaline neden

olabilmektedir (bk. örneğin, “*Belçika dil davası*” (esas), 23 Temmuz 1968, s. 33-34, § 9, Seri A no. 6). Ayrıca, “dezavantaja konu olan durumun, [...] güvence altına alınan bir hakkın kullanım yöntemlerinden biri olduğu” (bk. *National Union of Belgian Police/Belçika*, 27 Ekim 1975, § 45, Seri A no. 19) veya şikâyet konusu tedbirin “güvence altına alınan bir hakkın kullanımıyla bağlantılı” olduğu (bk. *Schmidt ve Dahlström/İsveç*, 6 Şubat 1976, § 39, Seri A no. 21) hallerde, Sözleşme’nin 14. maddesi söz konusu olacaktır.

Mahkeme, içtihatlarında, sadece tanımlanabilir bir niteliğe veya “duruma” dayanan muamele farklılıklarının Sözleşme’nin 14. maddesi kapsamında ayrımcılık teşkil edebileceğini belirtmiştir (bk. *Carson ve Diğerleri/Birleşik Krallık [BD]*, no. 42184/05, § 61, AIHM 2010). “Din”, Sözleşme’nin 14. maddesinde yasak olduğu belirtilen ayrımcılık gerekçeleri arasında özellikle sayılmıştır.

Ancak, ileri sürülen ayrımcılığın, dini nedenlere dayalı bir ayrımcılık teşkil edebilmesi için, Sözleşme’nin 9. maddesinde güvence altına alınan bir hak, somut davada ise dinini açıklama hakkı, “kapsamına” girmesi gerekmektedir. Somut davada, Alevilerin kendi dini hizmetlerine bir kamu hizmeti statüsü verilmesini sağlama ve bahsedilen bu statüye eşlik eden diğer finansal yardımları elde etme imkânlarının olması ya da olmaması, Alevilerin dinlerini ortaya koymalarına engel olmamaktadır. Ancak, bu hususu kesin sonuç şeklinde öne sürmeyeceğim. Şayet mevzuatta yalnızca Alevilere yönelik herhangi bir ek yükümlülük getirilmiş olsaydı, bu durumun Sözleşme’nin 9. maddesi kapsamına girdiğini söyleyebilirdim. Ancak, somut davada, Alevilere dinleri nedeniyle yüklenmiş herhangi bir yük söz konusu değildir. Başvuranların şikâyeti, Devletin kendilerine kamu hizmeti statüsünü haiz hizmetler ve bu statünün beraberinde getirdiği faydaları sağlamamasından ibarettir. Bu noktada tamamen farklı bir meselenin söz konusu olduğu kanaatindeyim.

Ayrıca, bu durum dolaylı ayrımcılık olarak değerlendirilse dahi, söz konusu ayrımcılığın ancak Sözleşme'ye Ek 1 No.lu Protokol'ün 1. maddesi ile ilgili olabileceği görüşündeyim.

Çoğunluğun Türk makamları tarafından İslam'ın Alevi anlayışının din niteliğine ilişkin olarak yapılan değerlendirmenin, Alevilerin dini uygulamalarının bir çeşit dini ibadet olduğunun inkâr edilmesi ve Alevilerin toplanma yerlerinin ve dini liderlerinin hukuki korumadan yoksun bırakılması anlamına geldiği şeklindeki kanaatini paylaşmıyorum. Mahkeme, Alevi toplumunun, söz konusu inançla ilişkili uygulamaların dini niteliğinin ve dini liderleri ile ibadet yerlerinin statüsünün tanınmasını, bu inancın varlığını sürdürmesi ve dini bir inanç olarak gelişmesi için zaruri gördüğü sonucuna vararak, daha da ileri gitmektedir. Mahkeme son olarak, başvuruların taleplerinin reddedilmesinin (ki bu, Alevilik inancının din niteliğinin inkâr edilmesi anlamına gelmektedir), Sözleşme'nin 9 § 1 maddesi kapsamında güvence altına alınan din özgürlüğü hakkına yönelik bir müdahale teşkil etmekte olduğunu değerlendirmektedir.

Günümüz dünyasında, dini ibadetlerin ve inançların asla meşruiyet kazanmaması gereken pek çok sapkın biçimleri mevcuttur ve dolayısıyla, bu sapkın görüş ve ideolojileri, meşruiyetin beraberinde getirdiği tanınırlık yoluyla yayma imkânı sağlanmamalıdır. Elbette ki, somut dava bahse konu bu görüşlerle hiçbir şekilde alakalı değildir. Bununla birlikte, bu mesele, Devletlere bu alanda tanınmış olan geniş takdir yetkisi ve ilerisi için bir emsal oluşturma konularıyla alakalıdır. Yasama organı, diğer dini grupların ve dini hareketlerin kamu hizmetleri sistemi içerisine dâhil edilmesini haklı göstermek için, neyin yeterli bir kamu yararı olarak değerlendirileceğine karar vermede geniş bir takdir yetkisine sahip olmalıdır.

Kısaca, somut davanın Sözleşme'nin 9. maddesinin kapsamına girmediği kanaatindeyim. Cemevlerinin ibadethane statüsünün olmaması ya da Alevilik inancının dini liderlerinin kamu görevlisi olarak istihdam edilmemeleri ve dolayısıyla Devlet bütçesinden kendilerine maaş

verilmemesi, cemevlerinde ibadet eden kişilerin dinlerini ya da inançlarını açıklamalarına engel teşkil etmemektedir. Mevzuat, inançları sebebiyle yalnızca Alevileri hedef almış değildir. Bu anlamda, mevcut davanın Sözleşme'ye Ek 1 No.lu Protokol'ün 1. maddesi kapsamına girdiğini değerlendirmek daha kolaydır.

Çeşitli kaynaklardan açıkça anlaşılacağı üzere, Türkiye'de çok sayıda Alevi topluluğuna hizmet veren binlerce cemevi bulunmaktadır ve bu cemevlerinin hepsi Devlet tarafından hiçbir müdahale ya da Alevilik inancına, ibadetine, öğretimine, uygulamalarına veya dini törenlerine ilişkin hiçbir baskı ya da kısıtlama yapılmaksızın faaliyet göstermektedir. Alevilerin kendi dini ibadet biçimlerini ortaya koyma haklarına ilişkin herhangi bir kısıtlama yapılmakta mıdır? Başvuranlar ve İslam'ı yaşama biçimleri için geçerli herhangi bir kısıtlama ya da yasak söz konusu mudur? Başvuranların ibraz ettikleri görüşler arasında böyle bir iddiaya yer verilmiş olduğunu görmedim. Gördüğüm şey ise, başvuranların taleplerinin hepsinin, Sözleşme'nin 9. maddesi ile korunan haklardan herhangi biri ile değil, daha ziyade Sözleşme'ye Ek 1 No.lu Protokol'ün 1. maddesi ile bağlantılı olduğudur. Zira bu, başvuranların Devletin Alevi toplumuna finansal hizmetler sağlamak suretiyle müdahil olması yönündeki taleplerinden açıkça anlaşılmaktadır. Başka bir deyişle, Alevilerin talepleri, kendi dinlerini yaşamaya başlamalarına olanak tanıyacak hukuki bir tanınırlık elde edilmesini değil, dini liderleri ile ibadet yerleri için finansman sağlanmasını ve dini liderlerinin kamu görevlileri olarak sayılmalarını amaçlamaktadır. Kendi inançlarını açıklamalarına ya da Sözleşme'nin 9. maddesi ile korunan başka bir haklarına dair herhangi bir sınırlama yapıldığını iddia eden tek bir kelime dahi bulunmamaktadır. Başvuranların şikâyetleri daha ziyade, mülkiyet hakları ile alakalıdır.

Bir dini tanımlamaya ve bir dini bir mezhepten ayırt etmeye çalışmak çok tehlikeli bir iştir. Alevilik kendi başına bir din midir yoksa İslam içerisinde yalnızca bir mezhep midir? Batıdaki genel görüş ile Doğudaki

anlayış birbirinden tamamen farklıdır. Mahkeme, yerleşik içtihatları uyarınca, Sözleşmeciler Devletlere, herhangi bir müdahalenin gerekli olup olmadığı ve ne ölçüde gerekli olduğu konusunda bir karara varılması hususunda belirli ölçüde takdir yetkisi tanımaktadır. Ekonomik veya sosyal stratejiyle ilgili genel tedbirler söz konusu olduğunda, Devlete genellikle geniş takdir yetkisi tanındığı doğrudur. Bunun sebebi, kendi toplumları ve toplumlarının ihtiyaçları hakkında doğrudan bilgi sahibi olmaları nedeniyle, ulusal makamların, neyin “kamu yararına” olduğunu, kural olarak, uluslararası bir yargıçtan daha başarılı bir şekilde değerlendirebilecek konumda olmasıdır (bk. *James ve Diğerleri/Birleşik Krallık*, 21 Şubat 1986, § 46, Seri A no. 98; ayrıca bk. örneğin, *National & Provincial Building Society, Leeds Permanent Building Society ve Yorkshire Building Society/Birleşik Krallık*, 23 Ekim 1997, § 80, *Kararlar ve Hükümler Derlemesi 1997-VII*, ve *Church of Jesus Christ of Latter-Day Saints/Birleşik Krallık*, no. 7552/09, 4 Mart 2014).

YARGIÇ SPANO'NUN BEYANI

Karar konusunda aynı görüşleri paylaşmakla birlikte, Sözleşme'nin 9. maddesi ile birlikte değerlendirildiğinde 14. maddesinin ihlal edildiği tespitinin gerekçesi olarak, Yargıç meslektaşlarım Villiger, Keller ve Kjølbrot'nun müşterek kısmi muhalif ve kısmi mutabık görüşünde kapsamı daha dar bir şekilde ifade edilen gerekçelendirmeyi kabul ediyorum.

BAŞVURANLARIN LİSTESİ

1. Cemal ADSIZ, 1959 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
2. Fatime AĞIRMAN, 1940 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
3. İmam AĞIRMAN, 1941 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
4. Feride AKBAŞ, 1964 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
5. Cevat AKBAŞ, 1961 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
6. İlyas AKDEMİR, 1937 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
7. Selahattin AKDEMİR, 1977 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
8. Hüseyin AKDEMİR, 1965 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
9. Mutlu AKDEMİR, 1980 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
10. Esmâ AKDEMİR, 1941 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
11. Cafer AKTAN, 1959 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
12. Bayram AKTAŞ, 1944 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
13. Yeter ALTINTAŞ, 1981 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
14. Hasan ALTINTAŞ, 1974 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
15. Beyhan ALTINTAŞ, 1974 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
16. Aşur ARMUTLU, 1969 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
17. Hüsâmettin ARSLAN, 1965 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
18. Selma ARSLAN, 1972 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
19. Şenay ARSLAN, 1983 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
20. Saniye ARSLAN, 1977 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
21. Tuncay ARSLAN, 1977 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
22. Gülbeyaz ARSLAN, 1956 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
23. Mustafa ARSLAN, 1957 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
24. Gazi ARSLAN, 1974 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
25. Murat ARSLAN, 1958 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
26. Döndü ARSLAN, 1949 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
27. Sadık ARSLAN, 1955 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
28. Zeki ASLAN, 1950 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
29. İdris ASLAN, 1961 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
30. Şaziye ASLAN, 1965 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
31. Mehmet ASLAN, 1956 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
32. Turan ASLAN, 1966 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
33. İsmihan ASLANDAŞ, 1963 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
34. Hidayet ASLANDAŞ, 1960 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
35. Hülya ASLANDAŞ, 1983 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
36. Mehrali ATEŞOĞLU, 1964 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
37. Mustafa Kemal AYDIN, 1948 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
38. İsmet BACIOĞLU, 1955 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
39. Abidin BACIOĞLU, 1976 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
40. Hakan BACIOĞLU, 1979 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
41. Döne BACIOĞLU, 1953 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
42. Murat BACIOĞLU, 1975 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.

43. Betül BACIOĞLU, 1984 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
44. Ali Gündüz BALÇIK, 1975 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
45. Adem BARAN, 1981 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
46. Derya BARAN, 1983 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
47. Maviş BEKAR, 1944 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
48. Ali BEKAR, 1936 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
49. Nezih Doğan BERMEK, 1948 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
50. Kazım BÜKLÜ, 1952 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
51. İsmail BÜKLÜ, 1934 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
52. Özkan BÜYÜKTAŞ, 1977 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
53. Kasım ÇAĞLAR, 1956 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
54. Ali İhsan ÇAĞLAR, 1966 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
55. Çiçek ÇAĞLAR, 1937 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
56. Güldane ÇAĞLAR, 1972 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
57. Sati ÇAĞLAR, 1960 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
58. Nurcan ÇAKMAK, 1959 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
59. Süleyman CAN, 1979 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
60. Cemal CANKURT, 1973 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
61. Kiraz ÇAY, 1978 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
62. Kazım ÇELİK, 1940 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
63. Ali Rıza ÇELİK, 1947 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
64. Hamide ÇELİK, 1948 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
65. Durmuş ÇELİK, 1953 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
66. Penpe ÇELİK, 1958 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
67. Hasan ÇELİK, 1958 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
68. Zeliha ÇİFTÇİ, 1942 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
69. Mehmet ÇİFTÇİ, 1930 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
70. Hasan ÇIKAR, 1935 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
71. Cafer ÇINAR, 1958 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
72. Sadık ÇIPLAK, 1974 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
73. Zeynep ÇIPLAK, 1953 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
74. Ahmet ÇIPLAK, 1955 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
75. Salih ÇOBAN, 1952 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
76. Hıdır DEMİR, 1956 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
77. Nurten DİLEK, 1980 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
78. Erol DİLEK, 1980 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
79. Çeşminaz DİLEK, 1960 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
80. Ali DİLEK, 1955 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
81. İbrahim DOĞAN, 1965 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
82. Selahattin DOĞAN, 1971 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
83. Ziya DOĞAN, 1963 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
84. Gülbeyaz DOĞAN, 1968 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
85. Arife DOĞAN, 1974 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
86. Ali DOĞAN, 1966 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.

87. Gülizar DOĞAN, 1942 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
88. Ağgöl DOĞAN, 1950 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
89. Niyazi DOĞAN, 1954 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
90. Zeynel DOĞAN, 1936 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
91. Hediye DOĞAN, 1954 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
92. İzzettin DOĞAN, 1940 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
93. Veli ELGÜN, 1947 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
94. Remziye ERÇELİK, 1978 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
95. Arslan ERÇELİK, 1968 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
96. Davut ESKİOCAK, 1974 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
97. Aziz GÜNEŞ, 1954 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
98. Ercan GÜVENÇ, 1964 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
99. Cemal GÜVENÇ, 1947 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
100. Abidin HARMAN, 1933 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
101. Güleser HIR, 1967 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
102. Rıza HIR, 1959 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
103. Sevinç ILGIN, 1962 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
104. İsmail ILGIN, 1961 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
105. Kaya İZCİ, 1966 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
106. Nargül KALE, 1966 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
107. Aydın KALE, 1966 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
108. Fadime KAMA, 1967 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
109. Ali KAPLAN, 1948 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
110. Hasan Hüseyin KAPLAN, 1950 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
111. Veyis KARA, 1955 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
112. Hasan KARAKÖSE, 1976 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
113. Fadık KARAKÖSE, 1978 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
114. Eylem KARATAŞ, 1977 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
115. Ali KAVAK, 1934 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
116. Nermin KAYA, 1953 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
117. Sadık KAYA, 1953 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
118. Ali KAYA, 1958 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
119. Hüseyin KAYA, 1949 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
120. Gülizar KAYA, 1961 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
121. Teslime KAYA, 1966 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
122. Hüseyin KAYA, 1964 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
123. Kemal KAYA, 1961 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
124. Senem KAYA, 1944 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
125. Turan KAYA, 1943 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
126. Zeynel KAYA, 1944 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
127. Mehmet KAYACIK, 1949 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
128. Hasan KAYTAN, 1960 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
129. Türkmen KAYTAN, 1962 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
130. Gürsel KAYTAN, 1985 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.

131. Düzgün KELEŞ, 1964 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
132. Nuriye KELEŞ, 1967 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
133. Tayyar KETEN, 1975 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
134. Cemal KETEN, 1970 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
135. Alime KETEN, 1963 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
136. Akgül KETEN (KALE), 1980 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
137. Hasan KILIÇ, 1959 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
138. Haşim KIRIKKAYA, 1968 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
139. Dilber KÖSE, 1966 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
140. Kazım KÜÇÜKŞAHİN, 1933 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
141. Süleyman KUMRAL, 1967 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
142. Gülten KURT bir Türk vatandaşıdır.
143. İpek MISIRLI, 1972 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
144. Ali MULLAOĞLU, 1960 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
145. Ayten MULLAOĞLU, 1963 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
146. Fatma NACAR, 1965 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
147. Ali NACAR, 1960 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
148. Cevahir NAYIR, 1951 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
149. Hüseyin NAYIR, 1950 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
150. Şükrü OCAK, 1940 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
151. Tülay ODABAŞ, 1968 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
152. Ahmet ÖNER, 1932 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
153. Bekir ÖZCAN, 1955 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
154. Yeter ÖZDEMİR, 1964 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
155. Gülden ÖZDEMİR, 1964 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
156. Salman ÖZDEMİR, 1964 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
157. Fazlı ÖZDEMİR, 1964 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
158. Mustafa ÖZDEMİR, 1958 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
159. Sati ÖZEKER, 1956 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
160. Celal ÖZEKER, 1951 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
161. Ali Haydar ÖZPINAR, 1951 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
162. Mustafa PARLAK, 1939 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
163. Cemal POLAT, 1951 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
164. Yüksel POLAT, 1963 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
165. Fethi SAĞLAM, 1959 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
166. İlyas ŞAHBAZ, 1976 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
167. Salih ŞAHİN, 1960 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
168. İbrahim ŞAHİN, 1944 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
169. Tamo ŞAHİN, 1943 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
170. Hasan Hüseyin ŞAHİN, 1966 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
171. Hatice ŞAHİN, 1973 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
172. Ali ŞAHİN, 1962 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
173. Abdullah ŞAHİN, 1942 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
174. Sati ŞAHİN, 1931 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.

175. Rıza ŞAHİN, 1947 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
176. Hasan ŞAHİN, 1941 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
177. Güner ŞAHİN, 1939 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
178. Sabri ŞAKAR, 1949 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
179. Hakkı SAYGI, 1931 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
180. Celal SEVİNÇ, 1950 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
181. Pınar SOFUOĞLU, 1985 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
182. Namık SOFUOĞLU, 1958 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
183. Hıdır SOYLU, 1925 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
184. Jülide SUCUOĞLU, 1975 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
185. Sait TANRIVERDİ, 1962 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
186. Hasan TAŞDELEN, 1947 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
187. Serap TOPÇU, 1973 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
188. Hamdi TÜRKEL, 1974 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
189. Ali Rıza TÜRKEL, 1956 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
190. Ali Rıza UĞURLU, 1951 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
191. Kenan YAĞIZ, 1970 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
192. Mansur YALÇIN, 1967 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
193. Paşa YALÇIN, 1955 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
194. Sevim YILDIRIM, 1964 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
195. Hakkı YILDIRIM, 1964 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
196. Yusuf YILMAZER, 1955 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
197. Ali YÜCE, 1974 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
198. Ali YÜCESOY, 1957 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
199. Dursun ZEBİL, 1959 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
200. Sakine ZEBİL, 1965 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
201. Ganime ZEBİL, 1932 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
202. Fadime ZEBİL, 1965 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.
203. İsmihan ZEBİL, 1954 doğumlu bir Türk vatandaşıdır.